

KUVAY-I MİLLİYE DEVRİNDE ATATÜRK'ÜN DIŞ SİYASA İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞ VE DAVRANIŞLARI

HİKMET BAYUR

I. ATATÜRK'ÜN HASLETLERİ

Atatürk'ün başlıca hasletlerinden biri, görüş ve davranışlarında büyük bir isabet olmasıdır. Bu yön onun dış siyasasına büyük bir istikrar vermeye yardım etmiştir. Ata'nın bu siyasa ile ilgili görüş ve davranışları en kötü ve ümitsiz sayılan anlarda Misak-ı Millî ile nasıl tespit edilmişse en parlak anlarda da değiştirilmemişlerdir. Bu istikrar ancak tutulan yolun isabetine, istenilenin haklı olduğuna ve ondan fazlasını istemenin zararlı olacağına kesin bir inanın sonucu olabilirdi. Olaylar, andığımız isabetin derecesini göstermiştir. Bundan başka, üzerinde durduğumuz istikrar, Abdülhamit ve İttihat ve Terakki devirlerinin aleyhimize doğurmuş oldukları bir çok kuşkuları yatıştırmakla Türkiye devletinin barışa, rahata, güvene ve bunlardan doğan gelişmelere daha kolaylıkla kavuşmasını sağlamıştır. Yüzyıllardan beri her alanda yanlış bir siyasa güdülmesi yüzünden kalmış bir ülkede ekonomik gelişmeyi, dolayısıyla de ona bağlı askerî kuvvetin gerçekten artmasını en çok engelleyen yönlerden biri, dış münasebetlerdeki istikrarsızlıktı. Türk ulusunun işlerini yönetmeye koyulduğu 1919 yılından bu yana Atatürk'ün sağladığı bu istikrar alınan hayırlı sonuçların temeli sayılmalıdır.

Atatürk'ün iç siyasada olduğu gibi dış siyasada da tâ baştan tuttuğu yol daima, ulusu temsil eden bir kurulun üyesi ve başkanı olarak ortaya çıkmak ve bu kurul adına konuşmak olmuştur. Eylül 1919 da Anadolu ve Kafkasya'da incelemelerde bulunan Amerika'lı General Harbord, Erzurum ve Sivas'ta kendini yalnız bir adamın değil, bir kurulun karşısında görmüş ve ona göre yazmıştır. Raporunda (s. 10) bir tek adamı değil, "Türk ulusal hareketinin Sivas ve Erzurum'daki vekarlı ve kabiliyetli şefleri"ni anar.

Her işte olduğu gibi Atatürk dış işlerinde de, genel olarak, her anın gerektirdiği tedbirleri isabetle tâyin etmesini bilmiş, gerekince

yumuşak ve okşayıcı, gerekince de sert ve kırıcı olmuş ve her defasında da istediği amaca ulaşmıştır. Sertlik ve kırıcılığa ancak "hak" kavramını gerçekleştirmek, Türk ulusunun tâ başta Misak-ı Millî ile ifade edilmiş olan hakkını çiğnetmemek için başvurduğunun da karşdakilerce anlaşılmasını isterdi.

Atatürk'ün siyasa ve askerlikte en büyük üstünlüklerinden biri de çok hesaplı ve ihtiyatlı olması, işi tesadüflere bırakmaması, hesaplarının da daima isabetli çıkmasıdır. O, hiçbir vakit kendini başarı ihtimali az olan işlere sürükletmemiş ve ulusla devletin keskili ve geleceği ile kumar oynamamıştır. Bu yüzden çok kere ilerisini kendisi kadar göremiyenlerin tenkit ve târizlerine uğramıştır. Bunun aksine olarak da bir çok defa kendisi başarı ihtimallerinin üstünlüğünü herkesten önce takdir ettiği için atılgan olmuş ve o vakit de arkadaşları onun cüretinden ürkererek onu girişmek istediği işten alıkoymaya çalışmışlardır.

İki zıt örnek vereceğiz.

Aşağıda göreceğimiz gibi, 1920 de yapılan Ermenistan seferinin Mustafa Kemal tarafından geciktirilmesini, General Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy bir yanlış ve zararlı ihtiyatkârlık saymışlardı. 1922 de yapılan ve Yunan ordusunun yok edilmesiyle sonuçlanan Dumlupınar saldırısı işinde ise bunun tam aksi bir durum hasıl olmuştu. Savaş plânı cephe komutanı İsmet Paşa (İ. İnönü) tarafından kendisine bildirildiği vakit bunu aşırı cüretli ve ihtiyatsız bulan ikinci ordu komutanı Yakup Şevki Paşa "Seni de, sana bu emri verdireni de asarlar" karşılığında bulunmuştu.

Bir yönü daha hatırlatacağız. 1919 dan bu yana varılan her önemli kararda, görülen her önemli işte, teşebbüs ya doğrudan doğruya Atatürk'ten gelmiştir, yahut da onun tasvibi veya rızası vardır. Böyle bir işin görülmesi için yazılan kâğıtlarda, verilen buyruklarda kimin imzası bulunursa bulunsun, hakikat budur. Bu yazar, Hariciye Vekâleti Umur-u Siyasiye Müdürü olarak doğrudan doğruya Atatürk'ün yazdırdığı kâğıtları bir çok defa vekilin imzasıyla gereken yerlere göndermiştir.

Keza bir çoğumuz ya doğrudan doğruya Atatürk'ün ağzından veya ilgililerden duyduk. Atatürk savaş sırasında bir kolordu veya bir tümen karargâhına gidip durumu inceledikten sonra: "Öyle sanıyorum ki kumandan paşa (veya bey) hazretleri şu yolda bir

emir vereceklerdir...” deyip o emri orada yazdırtır ve komutanın imzasıyla göndertirdi.

Son olarak şunu da hatırlatalım. Atatürk pek çok şeyi uluorta herkesin önünde söyler ve çok kere düşmanlar, casusları sayesinde onun her düşüncesini öğrenebildiklerini sanırlardı. Ancak Atatürk kısmen de bu sayede en önemli anlarda en esaslı tasarılarını gizli tutabilmiştir. Her şeyi öğreniyoruz sananlar her taraftan aldıkları bol haberlerden başka öğrenilmesi zaruri haber olup olmadığını kestiremezlerdi. Atatürk'ün bu gibi haberleri şifreye ve şifreli telgrafa bile tevdi etmekten kaçındığı olmuştur.

Bundaki isabeti belirtmek için yurdumuzda işleyen yabancı haber alma teşkilâtlarının kudret derecesine ait bir hâtıramı anaçağım. Yunanlılara karşı büyük taarruz 26 Ağustos 1922 de başlamış ve Afyonkarahisar 27 Ağustos'ta kurtarılmıştı. O gün öğle yemeğine gitmek üzere iken Rus müsteşarı Hariciye Vekâletindeki odama gelmiş ve Afyon'un geri alınmış olmasından dolayı kendisinin ve büyük elçiliğin tebriklerini bildirmişti. O gider gitmez icra vekilleri heyeti reisi (başkan) olan Rauf Bey'i (Bay H. Rauf Orbay) bulmuş ve haberi bildirmiştim. Kendisi ise bunu henüz öğrenmemişti ve Rusların öğrenme imkânlarına hayret etmiştik. Rus müsteşarı eski Çarın mabeyincilerinden Prens Şakovskoy'du ve bolşeviklere diploması öğretmek için büyük elçilik heyetine katılmış çok yaşlı bir kimseydi. Bolşevikleri sevmediği de belli idi (sonraları “temizlendiği” söylentisi dolaşacaktır). Belki bize “Rus büyük elçiliği her şeyinizi sizden önce öğreniyor” demek için bu harekette bulunmuştu. Belki de az çok ham olan büyük elçi, kendi haber alma teşkilâtının ne derece başarılı biçimde çalıştığının meydana çıkabileceğini aklına getirmeden müsteşarını göndermişti.

Her ne ise, Mustafa Kemal'in pek çok şeyi apaçık konuşurken bazılarını kâğıt ve şifreye dahi emanet etmemesi veya çok ihtiyatla emanet etmesi onun başarı sırları arasındadır.

Bu genel yönleri hatırlattıktan sonra, şu iki konuyu ele alacağız: a) Amerika'nın Doğuda sorumlular kabul edip etmemesi işini incelemek üzere 1919 yılında Kafkasya ve Anadolu'da gezilerde bulunmuş olan Amerika'lı General Harbord'la olan temaslar, b) Ermenistan'la savaş ve Rusya'nın o sıradaki durumu.

II. AMERİKA'LI GENERAL HARBORD'LA TEMAS

Bu temasın ana çizgileri ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına ona bildirilen görüşler Mustafa Kemal imzasıyla bu generale verilmiş olan andıçta (memorandum) belirtilmiştir. General Harbord da bunun en önemli kısımlarını kendi raporuna koymuştur¹.

Bundan başka Atatürk'ün, Amerika'lı general'e Türk ulusunun kabiliyet ve geleceğine sonsuz güvenini nekadar kuvvetle belirtmiş olduğu, hem bu andıçta hem de Gazi'nin büyük nutkunda görülür.

Mustafa Kemal'in ve Türk ulusseverlerinin o sıradaki görüşleriyle Atatürk'ün ve Büyük Millet Meclisi hükûmetlerinin ileride güdecekleri siyasanın ana çizgileri, andığımız andıçta çok açık olarak pek önceden belirtilmiş bulunmaktadır. Eğer o zamanki düşmanlarımız bu andıça ve onu yazanın doğruluk ve kabiliyetine inansalardı, pek çok kanın akması daha o zamandan önlenilmiş olurdu.

Mustafa Kemal'in Andıçına gelelim. O, şimdiye kadar Türkçe olarak yayınlanamamıştır, ana çizgileri aşağıdadır. Genel olarak onun özetini aldık ve ancak bazı parçaları bütün olarak koyduk. Bunlar tırnak içindedir.

1 —Mütarekenin imzasında Cemiyetimiz (Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) henüz kurulmuş değildi. Mütareke, Vilson (Amerika Cumhurbaşkanı Wilson)un milliyetler prensipleri üzerinde aktolunmuştur. Biz bu prensiplere güvenerek âdil bir barış bekledik —İtilâf devletleri ise mütareke hükümlerini her gün daha çok çiğnediler—. Bu devletlerden yüz bulan gayr-ı müslimler ise tecavüzlerini boyuna arttırdılar —Saltanat ve Hilâfetin merkezi olan İstanbul işgal edildi², polisle jandarma İtilâfçıların (İngiltere, Fransa, İtalya) emri altına girdi. Bu, payitahtın idaresine ve memleketin istikbaline fiilî müdahale demekti. Adana ve Antalya'dan Konya'ya kadar olan yerler işgal edildi, İzmir bölgesiyle Trakya'nın Yunanistan'a verilmesi

¹ "Exhibit C" s. 29 v.d. Aşağıda görülecek olan 1, 2, 3 veya a, b, c gibi bölümler raporda vardır. Bu rapora eklenmiş olan Mustafa Kemal andıçı Eylül 1919 başlarında yazılmıştır.

² Burada anılan işgal daha sonra 16 Mart 1920 de vaki olacak olan resmî işgal değil, Üçlü Anlaşma donanmaları İstanbul önüne geldikten sonra başlayan işgaldir.

Doğu Anadolu'da büyük bir Ermenistan'ın ve Karadeniz kıyılarında bir Pontus devletinin kurulması yönleri üzerinde ciddiyetle tartışılmaktadır — Bu şartlar altında Türklerin kaygılanmaları tabii görülmelidir — Mebusan meclisi dağıldığından, hükûmetin ulusla ilgisi kalmamıştır ve o, millet vekillerinin denetlemesi altında değildir. Artık bu hükûmet bir değer taşımamakta olup İngilizler başta olmak üzere İtilâf devletlerinin bir âleti olmuştur—. Bu yüzden ulus kendi mukadderatını eline almak ihtiyacını duymuştur. Her tarafta ulusal teşekküller ortaya çıkmıştır³. Bu teşekküllerin var olan veya kurulmakta bulunan siyasal partilerle hiçbir ilgileri yoktur.

2 — Bu teşekküller ülkede intizam ve barış içinde yayılmaya çalıştıkları sırada Yunan askeriyle yerli Rumların İzmir bölgesindeki ağır mezalimi vaki oldu. Bu hareket bütün yurttaki Müslüman halkı coşturdu, mitingler yapıldı, İtilâf devletlerine, medeniyet âlemine teller çekildi, başvuruldu, yardım istendi. Aldıran olmadı. Bilâkis Yunan işgali genişledi ve mezalim arttı. İstanbul'da yerli hükûmetle işbirliği yapan İngilizlerin baskısı da arttı. Antalya'daki İtalyan kuvvetleri çoğaltıldı —Kilikya'da Türklere karşı hareketler azıtıldığı gibi Türk egemenliğinin yok edilmesi için tedbirler kuvvetlendirildi. O sırada ulusun istek ve duygularını hiç de temsil etmeyen Ferit Paşa hükûmeti Paris'e çağırıldı. Mümessillerimizin orada uğradıkları muamele Türkiye'ye karşı takınılan aksi duruma yeni bir örnek teşkil etmektedir.

3 — Türk ulusu anladı ki kurtuluş ancak tam bir birlik halinde hareket eden genel ve tek bir teşekkülün kurulmasıyla elde edilebilir. 23 Temmuz 1919 da toplanıp 15 gün süren Erzurum ve 4 Eylül 1919 da toplanan Sivas kongreleri bu düşünceden doğmuştur —Sivas kongresinin beyannâmesi ilişiktir—. Bu beyannâmedeki amaçları gerçekleştirmek için bir Heyet-i Temsiliye kurulmuştur.

4 — Ek belgelerden anlaşılacağı gibi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin amacı, bir yandan ulusal kuvvetleri, Misak-ı Milli sınırları içinde ulusal bağımsızlığımızı ve Hilâfetin hukukunu koruyabilecek bir unsur durumuna getirmek, öbür yandan da ulusal egemenliği gerçekleştirmektir. —Müslüman olmayan yurttaşlarımızla eşitlik dairesinde yaşamak istiyoruz. Biz şuna inanıyoruz ki dışarıdan gelen

³ Andıçta bu teşekküllerin bir kısmı sayılmaktadır.

kışkırtmalar durursa onlarla yanyana mutlu bir hayat sürebiliriz. Bizim halisane duygularımız İtilâf devletlerine karşı her türlü saldırı düşüncesi beslememizi engeller. Ancak onların saldırılarına karşı koymamız tabiidir.

5 — Sözlerimiz ve yaptıklarımız bizim düşüncelerimizin ne olduğunu açıkça gösterdiği halde, bazıları hiç aklımızdan geçmemiş olan şeyleri bize atfediyorlar. Bu konuda en ileri gidenler İngilizlerle onların âleti olan Ferit Paşadır. —Bu kimse ve arkadaşları şu inandadırlar ki eğer yönetimde meşrutiyet ve hürriyet esasları yürütülürse kendileri işbaşında kalamazlar. Ulus da böyle bir yönetimin yürütülmesi yolundaki kabiliyetini gösterdiği için hükûmetin tek düşüncesi ulusal teşekkülleri ezmektir.— Bu amaçla onun kullandığı silâhlardan biri, bütün dünyada kötü bir ün kazanmış olan “İttihatçı” korkusudur. Buna dayanarak hiç aslı olmadığı halde hükûmet, bizleri İttihatçılarla ilgili göstermeğe çalışıyor. —Hükûmetin sarıldığı başka bir silâh da Bolşevik korkusudur. Vilâyetlere gönderdiği resmî tebliğlerde Bolşeviklerin Anadolu’ya girmiş olduklarını ve onlardan ilham aldığımızı yazmaktan utanmıyorlar.— Gerçektense biz İttihatçılığın yurdumuza yaptığı zararları Ferit Paşa’dan daha çok iyi görüyoruz. Dolayısıyla İttihatçılarla aramızda hiçbir münasebet yoktur. —Bolşevikliğe gelince, onun için bizde hiç yer yoktur; dinimiz, göreneklerimiz ve sosyal bünyemiz bu nazariyenin bizde yerleşmesine uygun değildir. Bizde ne büyük sermaye sahipleri ne de milyonlarca işçi vardır, toprak dâvası da yoktur. Bizde Bolşevikliğe istidat olmadığının en büyük delili Ferit Paşa’nın ulusu ürkütmek için Bolşevik tehlikesini ileri sürmesidir. —Ferit Paşa hükûmeti İngiliz ihtirasları için biçilmiş kaftandır. İngiltere, Hindistan ve Mısır’da edindiği tecrübeye dayanarak Türk ulusunu bir “sürü” durumuna getirmek için şu yollara sapıyor: a) Bir çok kimseleri yalan yere İttihatçılık, İngiliz düşmanlığı (neden olmasın) gibi yönlerle suçlandırıp hapsediriyor ve sürdürüyor, böylelikle ülkenin adli haklarını çiğniyor; b) Yurdu parçalamak için Kürtleri ayırmak istiyor ve bir çok entrika çeviriyor. . . d) Ferit Paşa, telgraf ajansı ile Anadolu’da kargaşalık çıktığını ilân ediyor ve onun ortağı olan İngilizler de Hıristiyanların öldürüldüklerini veya öldürüleceklerini yayıyorlar. Bunlar yalan olduğu gibi Samsun yönlerinde Türklere saldıran Rum çeteleri de saldırılarını durdurmuşlardır.

6 — Merkezi Erivan olan Ermeni cumhuriyetine karşı dostluğa aykırı duygular beslemiyoruz. Bu sırada Cemiyetimizin bu devletle münasebet ve ilgisi yoktur. Ancak söylenti olarak öğreniyoruz ki orada Müslümanları toptan öldürmek işine girişilmiştir. Bu yolda kolordu komutanının (Ermeni) buyrukları da elimizdedir. Bu toptan öldürme işi bizim tarafa sığınan Müslümanlardan da anlaşılmalıdır. Erivan hükümeti sınır boyunca ateş açmakla da bizi tahrik etmektedir.

“Bu olaylar sırasında İngilizler bir yandan Ermenileri Müslümanlara karşı takınmış oldukları durumda devama yüreklendirir ve hattâ onları bu işe kışkırtırken, öbür yandan Ermenilerce işlenen mezalimi bize sayıp dökerek ve bunların dayanılır şeyler olmadığını anlatarak bizi komşu devlete saldırmak suretiyle mukabelede bulunmaya kışkırtıyorlar. Ancak biz Ermeni tahriklerine tahammül ederek İngilizlerin coşkunluklarına aldırış etmedik; şuna inanıyorduk ki hakikat ergeç öğrenilecektir. *Gerçektense İngilizlerin bizi Ermenilere saldırmaya kışkırtmakla kendi askerlerinin buralara gönderilmesine uygun bir durum yaratmak istediklerini sezmekteyiz. Bütün bu manevralara İngilizlerin Kafkasya'yı boşaltmak zorunda kalacakları anlaşıldıktan sonra kendi subay ve temsilcileri tarafından girişilmiştir*”⁴.

Azerbaycan'lılarla Erivan Ermenileri arasında çarpışmalar olduğunu duyuyoruz. Bu işin Ermenilerin, İngiliz korunuğu olan Denikin'e karşı Azerbaycan'lılarla Gürcülerin yaptıkları bağlaşmaya katılmak istemeyişlerinden doğduğunu sanıyoruz. —Erzurum ve Van Müslümanlarının ve hele sınır boyunca yaşayanların Ermenistan'daki toptan Müslüman öldürmelerini duyunca ve dindaşlarımızın perişan durumda oradan kaçıp bize sığınmaları görülünce coşmuş olmaları pek tabiidir. Ermenilerin sınır boyunca ateş açmaları bu coşkunluğu arttırmaktadır. Ancak Cemiyetimiz onları yatıştırmak ve mukabelelerini önlemek işini başarmıştır.

7 — “Ermenistan'daki Müslüman halkın yardımına gitmekten ve Azerbaycan'lılarla işbirliği yapmaktan sakındık. Biz şu düşünce-deyiz ki davranış ve amaçlarımızı önce, anılan sınırlar içinde yurt ve ulusumuzun hayat ve saadetini sağlamaya hasretmek kesin olarak zaruridir. Gerçektense biz Turancılığı çok zararlı bir telâkki sayı-

⁴ Bu satırları biz imledik. Bunlar Atatürk'ün az sonra Ermenilere karşı hareketi neden geciktirmiş olduğunu bazı bakımlardan aydınlatır.

yoruz. Biz düşünüyoruz ki sınırlarımızdan uzaklarda hayaller arkasından koşarak maddi ve mânevi gücümüzü dağıtmakla yalnızca yurdumuzun kalbgâhı ve hayatımızın düğüm noktası olan tahtın ve hilâfetin merkezini korumak için muhtaç olduğumuz gücü zaafa uğratmaktan başka bir şey yapmış olmayız.”

“Gözümüzün önünde cereyan etmiş olan yakın geçmişin olayları bize mutedil düşüncelere bağlı kalmayı öğretmiştir. Meselâ henüz barışla sonuçlanmamış olan genel savaş sırasında hükûmetimizin başında bulunanlar, Kafkasya’yı fethetmek, Azerbaycan hükûmetini kuvvetlendirmek, Mısır’ı geri almak gibi amaçların arkasından koşmuşlardı. Bu siyasanın bir sonucu olarak gerçek yurdumuzun hayat kaynağı olan halk pek büyük ölçüde azalmıştır. Bir çok münbit ve her bakımdan değerli yerler elimizden gitmiştir. Hattâ son olarak kendimize çizdiğimiz sınırlar içinde başkentimiz ve İzmir, Antalya ve Adana gibi eşsiz bölgeler yabancı askerlerin işgali altına düşmüştür. Buna göre eğer savaşa girmemiş olsaydık ve hiç olmazsa ona girdikten sonra kuvvetlerimizi ihtiraslı hareketlerde israf edeceğimize sınırlarımız içinde ülkemizi savunmak için akıllıcasına kullanmış olsaydık, durumumuz yine yenilmiş bir ulusun durumu olmakla birlikte bugünkünden başka olurdu.

“Herhalde Turancılığın bizim amaç ve faaliyetlerimizin bir kısmını teşkil ettiğine dair dolaşan saçma söylentiler İngilizlerin aleyhimizdeki iftiralarından biridir.”

8— Cemiyetimizin Almanlardan, Bolşeviklerden, yabancı Müslümanlardan, Enver Paşa’dan ve saireden para aldığı da İngiliz uydurmasıdır⁵. Bu, Ferit Paşa hükûmetinin işine geldiği için o da bunları yayıyor. Bizim fazla paraya ihtiyacımız yoktur, amaçlarımız ve mânevi durumumuz bizi yabancılara bağlamamaktadır... Bizim hazinemiz bağımsızlığın ve yurtseverliğin değerini öğrenmiş olan ulusumuzun vicdanıdır, gelirlerimizin kaynağı ulusun kendiliğinden yaptığı bağışlardır⁶.

9— Birakışmadan sonra Avrupa devletleri Türkiye’de haklarını kavramış ve onları savunmaya hazır bir ulus bulunmadığı yanlış

⁵ Bu andıçın yazıldığı sırada (Eylül 1919) dışarıdan henüz bir yardım görülmemiştir.

⁶ Bu andıç yazıldığı sırada henüz Anadolu’da bir hükûmet kurulmamıştı, bir meclis yoktu, dolayısıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vergileri toplayıp kuruluş işinde kullanacak durumda değildi.

zannına kapılmışlardır. Cansız bir ülke ile kansız bir ulusa ne lâıyk görülürse bize onu tatbika kalkıştılar. Hakkımızdaki kararın gecikmesi ve Amerikan kongresinin kararlarına bırakılması ümit vericidir. Amerikan ulusunun ileri sürdüğü esaslardır ki savaşı sona erdirmiştir⁷. —Amerika'nın kararlarına güvenimiz vardır.

10— Türk ulusunun bugün bulunduğu yerlerde bin yılı aşan hakları vardır. —Osmanlı devletinin de yedi yüz yıllık şanlı bir geçmişi vardır. —Biz kudretini Asya, Avrupa ve Afrika gibi üç kıtada göstermiş, Hint okyanusuna kadar bayraklarını götürmüş bir ulusuz. Kabiliyetimiz cihanşümül olan geçmişimizle sabittir. Son yüzyılda Avrupa devletlerinin entrika ve müdahaleleri, kapitülasyonlar, Müslüman olmayan uyruklarla aramıza soktukları nifak, hükümetin zafiyle kötü yönetimine eklenince ilerlememizi engellemiştir. —Bu günkü elemli durumumuz kabiliyetsizliğimizden veya modern medeniyete uymadığımızdan değil, yukarıda anılan aksi âmillerin sürekli tesirindedir.

“En kesin teminatı verebiliriz ki eğer yurdumuz yabancı entrika kâbusundan kurtulur ve işleri ulusal isteklere saygı gösteren muktadir bir hükümetçe yönetilirse, bütün dünya için bir memnuniyet kaynağı olacak bir duruma gelir.”

Andıç Amerika'ya ve başkan Vilson'un koyduğu esaslara karşı güven ve eyginlikle biter.

Cumhuriyet devrinin tarihi, Atatürk'ün işaretliyerek naklettiğimiz son görüşünün doğruluğunu ispat etmiştir.

III. ERMENİSTAN'LA SAVAŞ VE RUSYA İLE MÜNASEBETLER

Bu konuyu ele alırken bazı yanlış iddiaları da düzeltmek isteriz.

Bu iddialar şöyle toplanabilir. Doğu'da bulunan Türk ordusu, daha Mayıs ve Haziran 1920 de kendi ülkesindeki Türk ve Müslümanları öldürten ve bazan bizim sınırlarımıza da saldıran Ermenistan'ı ezebilir, sonra da serbest kalan kuvvetlerle Batı ordusunu besliyerek daha o yıl içinde Yunanlıların da yenilmesini sağlayabilirdi.

⁷ Wilson'un 14 noktası anılmaktadır.

Son zamanlarda bu iddiayı en belirli biçimde ileri süren General Ali Fuat Cebesoy olmuştur⁸.

General Ali Fuat Cebesoy, genel bakımdan pek değerli olan eserinde Ermenilere karşı kesin savaşa koyulmamız, yani saldırıya geçmemiz konusunda 1920 ilkbaharından beri iki düşüncenin çarpışmış olduğunu doğru olarak yazmaktadır. Bunlardan biri Mayıs 1920 sonlarında Ermeni saldırı ve mezalimi karşısında bizim de esaslı bir saldırıya geçmemizi isteyen önce XV. kolordu sonra da Şark Cephesi Komutanı General Kâzım Karabekir'in düşüncesidir. General Ali Fuat Cebesoy da onu desteklemektedir.

İkincisi ise Ermenilere bir karşısaldırıda bulunmayı daha uygun bir zamana bırakmak isteyen Mustafa Kemal'in ve hükûmetin düşüncesidir.

General Ali Fuat Cebesoy, eserinin 481. sahifesinde şöyle der :

“Şarkta bir Taşnak Ermeni ordusu vardı. Ermeniler, Türk ve İslâm unsurunu imhaya kalkıştığı zamanlar üç muntazam fırkalık ve gönüllülerden mürekkep Şark cephesimiz derhal taarruza geçerek daha Mayıs ve Haziran aylarında Şarktaki vaziyet halledilemez miydi? Bu sayede, Ekim ayında Garp cephesinin yalnız kendi selâhiyetleriyle teşkil edebildiği ve mecmuu 24.000 tüfek, 53 top, 85 makineli tüfek ve 1500 kılıca çıkarttığı kuvvetin gerilerden getirilecek beş piyade ve bir süvari fırkasıyla bir misli arttırılmaz mıydı? Maatteessüf arttırılamazdı⁹. Eğer arttırılmış olsaydı, o vakit tüfek mevcudumuz elli bini bulacaktı. Bu kuvvetle, değil Yunan ordusunu bir hafta durdurmak, düşmanın birbirlerinden ayrılmış kuvvetleri karşısında onları ayrı ayrı yakalıyarak mağlûp etmek imkânını bulamaz mıydık?”

Bu yazıyı iyi anladıysak, General Ali Fuat Cebesoy şunları demektedir: Eğer Ermenistan'a karşı harekete Mayıs veya Haziran 1920 de başlamış olunsaydı, böylece Şark cephesinde serbest kalacak kuvvetler Garp cephesine gönderilir, orası iki kere daha kuvvetli olur ve Ekim 1920 de Yunanlıların birbirinden ayrılmış kuvvetleri ayrı ayrı yakalanıp yenilirdi.

⁸ Millî Mücadele Hâtıraları (1953), s. 480 v.d. Önce Vatan gazetesinde tefrika olarak çıkmıştı.

⁹ Cümle ve düşüncenin gelişine göre “arttırılamadı” olmalıdır.

Bu işte iki yönü ayrıca ele almak gerekir: 1) Şark cephesinde serbest kalacak kuvvetler sayesinde Ekim 1920 de Garp cephesi kuvvetlerini iki misline çıkarabilmek o sırada esas sorum mu idi? 2) Ekim 1920 de Yunan birliklerini ayrı ayrı yakalayıp yenmek mümkün olacak mıydı?

Birinci yönü ele alıp olayların nasıl gelişmiş olduklarını gözden geçirelim :

Bilindiği gibi, Türk - Ermeni savaşı 24 Eylül 1920 de çetin bir Ermeni saldırısıyla başlar, bizim karşısaldırımız 28 Eylülde gelişir ve 29 Eylülde Sarıkamış alınır. Ondan sonra uzunca bir durgunluk devresi geçer ve ordumuz bir ay sonra 30 Ekimde Kars'a girer. 6 Kasımda Ermenistan hükûmeti bırakışma dileğinde bulunur. 7 Kasımda Gümrü alınır ve bırakışma 18 Kasımda imzalanır. Onun silâh teslimi gibi birtakım şartlarının yerine getirilmesi ise zamana muhtaçtır. Barış 3 Aralıkta imzalanacaktır. Bu tarihlere göre savaş filen 55 gün sürmüştür.

Sayın yazar s. 482 de Kâzım Karabekir'in 30 Mayıs 1920 günlü bir teline Mustafa Kemal'in karşılığını koymuştur. Bu karşılıktaki Ermeni savaşının başlaması için gerçekleşmesi gereken şartlar yazılıdır. Bunları az sonra ele alacağız. Eğer Mustafa Kemal, K. Karabekir'e onun dilediği ve General Ali Fuat Cebesoy'un doğru bulduğu gibi, daha Haziran başlarında savaşa koyulmak buyruğunu verseydi savaş belki Haziranın ilk haftasında başlar ve her şey üç ay sonraki gibi, cereyan etseydi (ki ileride göreceğimiz gibi öyle cereyan etmesi hiç de muhtemel değildi). Ağustos orta veya sonlarında Ermenilerle barış yapılmış ve Şark cephesinden Garp cephesine kuvvet gönderilmesi mümkün bulunmuş olurdu.

Buna göre az yukarıda andığımız ilk yönü ele alalım: Şark cephesinde serbest kalacak kuvvetlerle Ekim 1920 de Garp cephesi kuvvetlerini iki misline çıkarmak o sırada, yani Mayıs - Haziran aylarında esas sorum mu idi?

Bizce esas sorum bu değildi. 1920 ilkbaharında bütün haberler Yunanlıların bizi ezici bir barış andlaşmasını (Sevr - Sèvres - andlaşması) kabule zorlamak için hazırlıklarda bulduklarını gösteriyordu. Bu amaçla girişilen Yunan saldırıları 22 Haziran 1920 de başlar, 8 Temmuzda Bursa'nın düşmesinden sonra az durgunlaşır ve 29 Ağustos'ta Uşak'ın kaybindan sonra durur.

Ermenistan'ı ezip Doğu'dan Batı'ya kuvvet gönderilmesi, bu kuvvetlerin Yunan saldırıları sırasında Garp cephesine yetişebildikleri takdirde esas dâva halledilme yoluna girmiş olurdu. Yukarıda tarihlere bakılırsa ve hele birliklerimizin Gümrü ile Kars'tan Bursa Balıkesir ve Alaşehir bölgelerine gelmek için yolun yarından pek fazlasını yaya katedecekleri düşünülürse, bunun hiç de mümkün olmadığı görülür.

Gerçekten ise Haziran başlarında Ermenistan'a saldırılsaydı şu olacaktı: Yunan saldırısını nerede ve ne vakit, aynı zamanda bir sürü iç ayaklanmayı da nasıl ve yine ne vakit durduracağımız belli değilken, karşılaştığımız binbir yıkım içinde, son dayanağımız olacak olan Şark ordusunu Ermenistan içerlerine göndermiş olacaktık.

Kararlarında son derece cüretli olmakla birlikte tedbirlerinde de o derece ihtiyatlı, titiz ve dikkatli olan Mustafa Kemal, buna izin veremezdi ve yerinde olarak izin vermemiştir.

Sayın yazarın ileri sürdüğü yukarıda andığımız ikinci yöne geçelim: Ermenistan'a karşı Haziran başlarında savaşa girilip Şark cephesi birlikleri Ağustos 1920 ortalarında serbest kalmış olsalardı, Ekim ayında Yunan birliklerini dağıtık olarak ayrı ayrı yakalayıp yenmek mümkün olur muydu?

Bunu mümkün görmek için Yunanlıların, o sırada Anadolu'yu henüz kaplamakta bulunan İngiliz istihbarat şebekesinin ve saray adamlarının, birkaç tümenimizin bütün ağırlıklarıyla Anadolu'yu baştan başa katederek Doğu'dan Batı'ya yaya geldiklerini öğrenemeyeceklerini, ona göre de tedbir almıyacaklarını ve Yunan yığınağının ona göre değiştirilmeyeceğini kabul etmek gerekir ki, bu hiç de doğru değildir, ve pek indî bir görüştür.

Bir okuyucu diyebilir ki iki yıl sonra 1922 Ağustosunda birliklerimizin bir çoğu Eskişehir bölgesinden Afyonkarahisar bölgesine gizlice kaydırılıp orada düşmana karşı ezici bir üstünlük sağlanılmamış mıydı? Ve o sayede pek parlak bir zafer kazanılmamış mıydı? Buna benzer bir hareket 1920 sonbaharında da yapılamaz mıydı?

Böyle bir soru baştan başa yersiz olur, çünkü 1922 de Millî hükümet tamamiyle yerleşmişti, her yere ve her şeye egemen olmuştu, ordu birliklerinin Eskişehir bölgesinden Afyon bölgesine kaydırılması ise sağlam bir cephenin gerisinde ve nisbeten çok kısa mesafeler üzerinde yapılmıştı.

1920 de ise Millî hükümet henüz, daha çok, nazari bir biçimde vardı, meselâ durumumuzu büyük bir tehlikeye uğratan Konya ayaklanması Ekim 1920 de olmuştu. Bu gösteriyordu ki İngilizlerin ve Padişah - Halifenin casuslariyle kışkırtıcıları Anadolu içerisinde âdeta serbestçe çalışabilmekte idiler. İki ay geçmeden Ethem'in ayaklanması da bunu gösteriyordu.

Ortada böyle bir durum varken Şark cephesinden birkaç tümenin Garp cephesine düşman öğrenmeden gelebileceğini ve Yunanlılar baskına uğratılıp tedbirsiz ve gafil avlanabileceklerini, General Ali Fuat Cebesoy'un dediği gibi, düşman birliklerini "ayrı ayrı yakalama"nın mümkün olabileceğini sanmak yanlış olur.

Gerçi sayın yazar 1922 de yapılmış olduğu gibi, Eskişehir'den Afyon'a kuvvet kaydırma yönünü anmıyorsa da, 1920 Ekiminde Doğu'dan Batı'ya gelecek birliklerin de yardımıyla Yunan kuvvetlerinin ayrı ayrı yakalanıp yenileceklerini söylemesi ve düşmanın bu işten haber alıp ordusunu ona göre berkitip yığacağını hiç hatıra getirmemesi o kadar aykırı bir iddiadır ki, bu ancak 1922 manevrasının 1920 de daha pek büyük bir çapta ve büsbütün başka şartlar altında da yapılabileceğini düşünmekle izah edilebilir.

General Ali Fuat Cebesoy eserine (s. 482 - 483), Mustafa Kemal'in Ermenistan'a saldırıyı neden geciktirdiğini Kâzım Karabekir'e bildiren iki telini koymuştur. Sayın yazarın ifadesinden bu tellerin birincisinin 6 Mayısta çekildiği anlaşılmaktadır. O sırada "Sèvres,, barış şartları Ankara'da henüz öğrenilmemiştir. Tel şöyledir :

"Sulh konferansının hakkımızda ittihaz edeceği mukarrerat suret-i katiyede tevazzuh edinceye kadar Düvel-i İtilâfiyeyi bizimle itilâf ihzarı imkânından mahrum etmiye, dahilî ve haricî vaziyet-i hazıramız şimdilik müsait değildir.

"Bolşeviklerle şerait-i müşareketimiz az çok tebellür etmeden ve hutut-u esasiyesi tespit ve bize temin edecekleri maddî muavenet tâyin edilmeden evvel fiilen bunlarla teşrik-i mesai calib-i mehazir görüldü.

"Kızıl ordu Ermenistan ve Gürcistan hududuna geldiği halde, bizim temin-i muavenetimiz için henüz bir müracaatta bulunmamışlardır. Halbuki buna imkân bulabilecekleri tahmin edilmektedir.

"Ermenistan'a taarruz hareketimizi İtilâf devletleri ve Amerika ilân-ı harp kabul edecek ve ihtimal ki memalikin akasam-ı garbiye-

sinden ve ağıleb-i ihtimal Trabzon'dan taarruza geçeceklerdir. Bu umumi taarruza karşı Şark harekâtına iştirak eden kuvvetlerimiz Garbı siyanet için nekadâr zamanda serbest kalabileceklerdir. Trabzon'a terkolunacak kuvvetin bir İngiliz ihracına mukabele ve müdafaaaya kifayet edememesi halinde bütün memleket dahilindeki tereddüdün aleyhimize inkişâfı varid-i hâtır olur.”

Daha ileri gitmeden şunu imlemek isteriz. Mustafa Kemal, yeni kurulan millî hükûmetin henüz sağlamlaşmamış bulunduğunu, içerde bir çok ayaklanma ve karşı koymalara uğramakta olduğunu, Türk ulusunun önemli bir kısmının henüz Padişah - Halife ile Babı-âli'yi mi, yoksa Mustafa Kemal ile Millî hükûmeti mi? tutacağında tereddüt ettiğini gördüğünden, yeni başarısızlık imkânları ortaya çıkarmaktan kaçınmaktadır. Yukarıdaki telinin sonunda bulunan: “Bütün memleket dahilindeki tereddüdün aleyhimize inkişâfı varid-i hatır oluyor” sözü buna imdir.

Sayın yazar s. 484 de bu tel dolayısıyla şunları der :

“Ermenistan'a karşı başlayacak harekâtın Trabzon'da bir İngiliz ihracını tevhit edeceği mütalâasını anlıyamamıştım. İngilizler Anadolu'dan çıkarıldığı ve Fransızlara karşı Kilikya'da muvaffakiyetli hareketlere girişildiği halde Garp devletleri üzerimize ¹⁰ Yunan ve Ermeni hükûmetleri arasında ne menfaat ve ne de hareket birliği vardı. Ermenistan hareketi başladığı zaman mutlak bir Yunan taarruzu beklenemezdi.”

General Ali Fuat Cebesoy'un bu yoldaki tereddüdünü gidermek için şu yönleri hatırlatacağız :

İngilizlerin Trabzon'a asker çıkarmaları ihtimalinden kaygılanılması, birtakım düşünceler arasında ayrıca da şundan doğuyordu. Ruslar Nisan 1916 da Trabzon'u aldıktan sonra Yavuz'un oralara yaklaşmasını önlemek için bu kente pek uzun menzilli ve çok güçlü büyük toplar yerleştirmişlerdi. Ruslar gidince de bu toplar cephaneleriyle birlikte bizim elimize düşmüştü. İngilizler ise 1918 bırakmasından sonra Trabzon önüne büyük bir donanma ile gelmiş, karaya asker çıkarmış, bu topların ağızlarına bu işe mahsus bombalar koymuş ve onları patlatarak topları kullanılamaz bir duruma getirmişlerdi. Bunu yaptıktan sonra da çekilmişlerdi. İngilizlerce bu işe

¹⁰ Eksik birkaç kelime olmalı.

ancak günün birinde Trabzon'a asker çıkarmak düşüncesiyle girişilmiş olduğunu kabul etmek ve böyle bir ihtimali daima gözönünde bulundurmamak bir devlet adamı ve bir komutan için tabii idi.

Sayın yazarın söylediğinin hilâfına olarak Yunan ve Ermeni hükûmetleri arasında o sırada menfaat birliği vardı; o da bizi yenmek menfaati idi. Arada hareket birliği de vardı, çünkü Haziran ve Temmuz 1920 aylarında Yunan saldırılarının en çetin olduğu sırada Ermeniler de bize saldırıp duruyorlardı. Oltu'daki yersel küçük Türk hükûmetini de Haziran ayı içinde ortadan kaldırmışlardı. Ancak Ermeni ordusunda esaslı bir saldırı gücü bulunmadığından onun Yunanlılara yardımı önemsiz kalıyordu. Eğer biz Kâzım Karabekir'in istediği gibi, Haziran 1920 de Ermenilere saldırsaydık, büyük Yunan saldırıları da o ayda başlamış olduğundan, Doğu ve Batı'da aynı zamanda savaşmış olur ve dolayısıyla tesirli bir Yunan - Ermeni hareket birliğini kendi elimizle kurmuş olurduk. Bu birlik Haziranda tesirli ölçüde kurulmamışsa sebebi o sırada biz Ermenilere saldırmayıp bu işi Eylülde, Yunan saldırı gücünün o devre için tükenmesinden sonra yapmamız ve ancak o vakit Erivan hükûmeti ile hesaplaşmaya karar vermiş olmamızdı. Bu da Mustafa Kemal'in yüksek görüş ve anlayışının eseridir.

Sayın yazar "Ermenistan hareketinin Garp devletleriyle bir harp vesilesi olacağı ayrıca da doğru sayılmazdı" diyor. Bu düşüncüyü sonradan ileri sürmek kolaydır. Ancak sorumlu devlet adamları o sırada işi bu biçimde ele alamazlardı. Batı devletleriyle aramızda savaş esasen vardı. Bahis konusu olan ve kaygılanılan yön bu devletlerin Ermenilere askerce yardım edip etmeyecekleriydi. Çünkü Mustafa Kemal'in telinde anılan türlü Batılı saldırılarından başka, bir miktar İngiliz ve Fransız askerinin Ermenilere katılması ve hele komuta işlerinin bu devletlerden birinin eline geçmesiyle pek kof çıkan Ermeni sevk ve idaresi yerine daha usta bir sevk ve idarenin kaim olması, Türk - Ermeni savaşının yüzünü değiştirebilirdi, hiç olmazsa onu çok uzatır, bizim için yorucu ve yıpratıcı kılardı.

O sırada Avrupa ile Amerika'da Ermeni sevgisi ve bu ulusa acıma duygusu son derece yayık ve derindi, hattâ atılgandı. Bu duygu hükûmetleri birtakım tedbirlere sevk edebilirdi.

Bu işte Millî hükûmetin hep gözönünde bulundurduğu bir ölçü de Batum'daki durum olmuştur. 1920 yılının başlarından beri

Batum'un Batı devletlerinin birlikleri tarafından boşaltılıp boşaltılmaması ora devlet adamları arasında çetin bir tartışma konusu idi. Batum'da İngiliz askeri kaldıkça bir Türk - Ermeni savaşında Ermenilerin yalnız ve yarımsız bırakılacaklarını düşünmek ve ona göre hesap yapıp davranmak, bir hükümet için kumar oynamak sayılabilir. Mustafa Kemal'den böyle bir yanlış davranış beklenemezdi. Bu bakımdan Batum durumu çok yakından gözetleniyordu. Ancak Temmuz 1920 de son Batılı birlikler oradan ayrıldıktan sonra Erivan, hükümetiyle kesin biçimde hesaplaşmak yönü göze alınabilir. Ondan önce bu işe girişmek büyük bir ihtiyatsızlık olurdu.

Şu yön de gözden çıkarılmamalıdır. Millî hükümet kurulduktan sonra Batum'un Batı devletlerince boşaltılmasına verdiğimiz önem daima büyük bir titizlikle gizli tutulmuştur, çünkü bunun belirmesi bu limanın boşaltılmasına karşın olan İngiliz devlet adamlarının (bunların başında İngiliz dışişleri Bakanı Lord Körzon vardı) eline çok kuvvetli bir koz verilmiş olurdu. Bu yüzden bu yön, anılan türlü tellerde hiç geçmez.

O sırada Batı dünyası gibi bolşevik dünyası da Ermenileri ve onlar yoluyla Batı sosyalistlerini kazanmaya önem veriyordu, ve bu amaçla Ruslar Doğu Anadolu'da Ermenilere birtakım yerleri vermemizi istemişlerdi.

Şimdi Mustafa Kemal'in Ermenistan'a yapılacak karşı saldırıyı geciktirmek için K. Karabekir'e çektiği başka bir tele geçelim (anılan eser s. 482 - 483); bu tel K. Karabekir'in 30 Mayıs 1336 (1920) günlü teline karşılık olup, 1 Haziran günlüdür. O sırada artık Sevr (Sèvres) antlaşmasının öldürücü hükümleri öğrenilmiştir ve o bakımdan hiçbir tereddüde yer kalmamıştır.

Mustafa Kemal'in telinin ana kısımları aşağıdadır :

“Evvêlâ devlet ve milletimizin halâs ve selâmeti hakkında Garp devletlerinden hakikî bir muavenet ve insaf ümidi kalmadığı mütefekunaleyhtir. Memleketimizin âtisi Şark hudutlarımızın Ruslar ve âlem-i İslâma muttasıl olmasına mütevakkıf olduğu heyetimizce muhakkaktır. Bu ittisalin herhalde teminine cidden sarf-ı mesai edilecektir.

“Saniyen Bolşeviklerle siyaseten anlaşıp mütekebil hareket ve münasebatı tâyin etmezden evvel kat'î harekete geçmiyeceğiz. Böyle bir hareketin Bolşevikler tarafından nasıl telâkki olunacağı bile meç-

hulümüzdür. Zaten Bolşeviklerin bizden intizar edebileceği en büyük menfaat, yani hareketi askeriye kaidesini¹¹ kendi ihtiyarımızla onlara bahşettiğimizden ve bu münasebetle içine düşeceğimiz vaziyette rücu imkânı kalmadığını gösterdikten sonra, Bolşeviklerden bilmukabele istihsal-i menafi imkânı kalmaz. Sadece onların muti esiri oluruz. Alman seferine de böyle girmiş olduğumuzu daima tahattür etmekteyiz.

“Salisen münhasıran askerî nokta-i nazardan dahi Ermenistan seferini emin ve muvaffakiyetle neticelendirmek için diğer bir taraftan fiilen muavenet-i askeriye lâzım olduğu kanaatindeyiz. Eğer Azerbaycan veya Gürcistan taraflarından Ermeniler kuvvetle tazyik edilmezse yalnız bizim üç fırkamızla ve *az zamanda Ermenistan kuvvetlerini imha edecek kadar takip edebilmek muhakkak değildir*. İşte berveçh-i bâlâ üç nokta-i nazardan teklif-i âlileri tetkik edilmiştir. Bunlardan birinci madde zatı devletleriyle tamamen mutabık olduğumuzu irae eder. Diğer maddeler harekât-ı askeriye zamanının henüz hulûl etmemiş olduğunu tâyin eden esabı esasiyedir.”

Telde görüldüğü gibi Mustafa Kemal, Ermeni ordusunun yalnızca yenilmesini değil, yok edilmesini, bunun, uzun boylu vuruşmalar sonunda değil, kısa bir zamanda yapılmasını istemekte ve işe ancak bu amaca ulaşmak *muhakkak* görünürse girişilmesine razı olmaktadır. İmlediğimiz cümle bunu belirtir.

Bu tel, Mustafa Kemal'in ve onun sevkiyle hükûmetin ne kadar uzak görüşlü ve ihtiyatlı olduğunu gösterir. Ruslarla bir andlaşma imzalamadan ve onlarla karşılıklı durumumuz ve sınırlarımız tespit edilmeden, Batum'da askerleri bulunan Batı devletleriyle Kafkas'ta çarpışmanın Rusları üzerimizde bir türlü hakem yapacağını ve bundan sonra Türk - Rus durumunun 1914—18 savaşındaki Osmanlı-Alman durumuna benziyeceğini görmüş, bundan kaçınmayı gerekli bulmuş ve ona göre davranmıştır.

Özet olarak Temmuz 1920 de Batılı büyük devletler Batum'u boşalttıktan ve Ağustos 1920 de Uşak'ı alan Yunan ordusu artık bir dinlenme ve durgunluk devresine girdikten sonra, Eylül içinde Mustafa Kemal Ermenilerle savaşa karar verir ve bu işe hem diplomatik, hem de askerlik bakımından gayet iyi hazırlanılmış olarak girişilir.

¹¹ “Faidesini” olmalı.

Bu yön onun General Ali Fuat Cebesoy'un 14 Eylül 1920 günlü bir teline yazı ile verdiği karşılıkta görülür (s. 474). Orada denilmektedir ki :

“Ermenilerle müsait bir muharebe vermek ve Azerbaycanla ittisali emr-i vâki yapmak için Rusların muvafakatine rabt-ı hareket etmemek kararlarını ve talimatlarını verdik.”

Yukarıdaki yazılarımızı toplamak için şunları diyeceğiz :

1920 yılının Eylül - Aralık aylarında gelişmiş olan Türk - Ermeni savaşı gayet iyi hazırlanmış, tam zamanında girilmiş ve kesin bir başarı ile sonuçlanmış bir seferdir. Mustafa Kemal onun hazırlanmasında ve zamanının, bu deyiş caiz ise “eşref saatinin”, tesbitinde büyük bir isabet göstermiştir.

Savaşın askerlik bakımından yönetilmesi üzerinde de denilecek çok şey vardır; ancak elimizde bu işle ilgili belgeler olmadığından bunları sırf hâfizamıza dayanarak yazmak istemiyoruz.

1922 Ağustos ve Eylülünde gelişen Batıda'ki büyük Türk saldırısı her bakımdan nasıl Mustafa Kemal damgasını taşıyor ve bütün yönlerden nasıl bir şaheser ise iki yıl önce yapılan Doğuda'ki saldırı da bir çok bakımdan Mustafa Kemal damgasını taşır ve bir şaheserdir.

Genel olarak General Ali Fuat Cebesoy, yukarıda sözü geçen eserinde¹² Ankara hükümetinin, daha doğrusu Mustafa Kemal'in, Batı devletleri hakkındaki demin andığımız durumunu tenkit ederken Osmanlı barış şartlarının Batılı Büyük devletlerce tespit edildikleri San-Remo toplantısından önce ve sonraki durumu hiç gözününe getirmiyor.

Generalin düşüncelerinin ve onun Ankara'ca tutulan bekleme yoluna itirazlarının asıl önemli ve belirli olan kısımlarına geçmeden önce şu yönleri hatırlatalım :

Bilindiği gibi San-Remo'da Osmanlı barışının esasları kararlaştırılmıştı, ancak Ermenistan sınırlarının tespiti Amerika Cumhurbaşkanı Wilson (Woodrow Wilson)a bırakılmıştı.

20 Haziranda Batı devletleri Yunanistan'ı, San-Remo kararlarını Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine zorla kabul ettirmeğe memur ederler ve Yunan ordusu 22 Haziranda saldırıya başlayıp Trakya'yı ve Anadolu'da Balıkesir, Bursa ve daha sonraları

¹² S. 484, ilk bök.

Uşak'ı içine alan kocaman bir bölgeyi ele geçirir. Bu saldırı, Millî hükümet kışkırtıcı hiçbir harekette bulunmadan, yalnızca Türk ulusunun haklarını ilân etmekle yetindiği sırada yapılmış, dünya halk efkârında ve Türklerin vicdanında bedavadan bir zulüm diye iz bırakmıştır. Kısmen de bu yüzden yavaş yavaş "Türk mazlûm. Avrupa ile Yunan zalimdir" duygusunun yerleşmesine yol açmıştır. Bu gibi duyguların kök salması doğrudan doğruya zafer kazandıramıyabilir, ancak zaferleri kolaylaştırdıkları tecrübe ile görülmüştür. İş böyle olacağına tersine olmuş olsaydı, yani az önce de dediğimiz gibi, bizim Ermenistan'a saldırmamızdan sonra Yunan bize saldırıp anılan başarıları kazanmış olsaydı, içerde ve dışarda mânevi durum büsbütün başka olurdu.

Yunan saldırısının başlarında 24 Haziran 1920 de İngiliz başbakanı Loyd Corc (Lloyd George) kamutayda, San - Remo kararlarını ve Millî hükümete karşı girişilen saldırının gerekçesini şu biçimde açıklamıştı: "... Bu, Türk olmayan bütün halkı, Türk egemenliğinden kurtarma siyasasıdır... Eğer Mustafa Kemal'in veya o tipten herhangi bir adamın bu siyasayı bozmasına göz yumarsak, Avrupa, görevinden korkakçasına kaçınmış olacaktır".

Batılı devletlerin Osmanlı hakkında verdikleri kararlar konusunu böylelikle gözden geçirdikten sonra Ermenistan seferinde tesir yapmış olan aşağıdaki başlıca dört âmil üzerinde duracağız. Bunlar :

- 1 — Bolşeviklerin bize ve Ermenilere karşı güttükleri siyasa,
- 2 — Batılı devletlerin Kafkas siyasası ve Batum'da bulunan işgal kuvvetleri.
- 3 — İngiliz - Rus münasebetleri.
- 4 — Amerika'nın Ermenistan mandası.

Mustafa Kemal, bu dört unsur da lehimize bir biçim almadan Ermenistan seferine razı olmamız ve bunların tümünün lehte buldukları kısa bir an içinde bu işe girişmiş ve onu çabucak bitirmiştir.

Bu dört konuyu sıra ile ele alacağız :

I. BOLŞEVİKLERİN BİZE VE ERMENİLERE KARŞI GÜTTÜKLERİ SİYASA

General Ali Fuat Cebesoy bu konuda Mustafa Kemal'in tuttuğu yol hakkında şu tenkitleri yürütmektedir (s. 484) :

“Ermenistan’a karşı yapacağımız hareketi, Ruslar’la kararlaştıracağımız müşareket şartlarına bırakmak doğru değildi. O tarihlerde emperyalistlere karşı istiklâlini kurtarmak için harbeden bir milletin Bolşeviklerin tabîî müttefikî olması lâzım gelirdi. Kaldı ki yine o tarihlerde Bolşevikler bütün ordularıyla Orta Avrupa’da harekete geçmek üzere hazırlanıyorlardı. Taşnak Ermenistan ile Menşevik Gürcistan’ı da birer düşman telâkki ediyorlardı. *Binaenaleyh Şark cephemizin doğrudan doğruya Bolşeviklerle emin bir irtibat tesis edebilmesi için yapacağı Ermenistan hareketinden memnun olmaları ihtimali de vardı.*”

Bu tenkidin genel incelemesine geçmeden önce iki yöne dikkati çekeceğim.

Birincisi, Mustafa Kemal’in K. Karabekir’e çektiği 1 Haziran 1920 günlü telde “Bolşeviklerle anlaşım müteakabil harekât ve münasebatı tâyin etmezden evvel kat’i harekete geçemeyiz. Böyle bir hareketin Bolşevikler tarafından nasıl telâkki olunacağı bile meçhuldür” denilmektedir. Bunun esas anlamı, Bolşeviklerle genel özde siyasal temas ve anlaşma olmadan ve karşılıklı davranışlarımız tespit edilmeden kat’i harekete geçemeyizdir. General Ali Fuat Cebesoy ise bu anlamı daraltmış ve “Ermenistan’a karşı yapacağımız hareketi, Ruslarla kararlaştıracağımız müşareket şartlarına bırakmak doğru değildir” demiştir. Mustafa Kemal’in ifadesi genel özdedir. General Ali Fuat Cebesoy ise bunu yalnız Ermenistan’la savaş işine münhasır mânasında almıştır ki, bu doğru değildir. Mustafa Kemal’in kastı devletin Doğu’da genel surette güvenidir ve bu güven sağlandıktan sonra Ermenistan işini çözmektir.

Aşağıda göreceğimiz gibi, Mustafa Kemal Ermenistan seferini Ruslarla anlaşarak yaptıramayınca onu, Rus murahhaslarının Londra’dan kovuldukları ve Rusların Lehistan’da yenildikleri, yani bize ses çıkaramıyacakları ve işimize karışamıyacakları bir anda yaptırmış, böylelikle büyük bir askerî başarıyı mümkün kılan siyasal bir durumun hasıl olmasını beklemeyi ve ondan vakit kaybetmeden faydalanmayı bilmiştir. Bunu da az sonra göreceğiz.

Demin andığımız yönlerin ikincisi şudur :

General Ali Fuat Cebesoy, işaretlediğimiz tenkitleri arasında şunu da der: “*Binaenaleyh Şark cephesimizin, doğrudan doğruya Bolşeviklerle emin bir irtibat tesis edebilmesi için yapacağı Ermenistan hareketinden (Bolşeviklerin) memnun olmaları ihtimali de vardı*”. Bu cümle birkaç

ay önce kurulmuş bir devletin mukadderatını bir "ihtimal" üzerine tehlikeye atmayı beğenmeğe varıyor. Atatürk bunu yapacak ve dayanaksız ihtimaller üzerine savaşa atılacak bir kimse değildi. Olaylar da ona hak vermiştir, çünkü Bolşevikler ne bizim Ermenilere çatmamızdan memnun olmuşlar, ne de Ermenistan'ın ortadan kalkıp ordularımızın kendi ordularıyla temasa gelmesini istemişlerdir, hattâ az sonra hatırlatacağımız gibi, bunun tam tersine olarak Doğu illerimizin bir kısmını, Van, Bitlis ve Muş'dan bazı parçaları Ermenilere vermemizi bile ileri sürmüşlerdir.

Az aşağıda Mustafa Kemal'in Ruslar hakkında Kâzım Karabekir'e yazdıklarınının (1 Haziran 1920 teli, "saniyen" kısmı) ne derece isabetli olduğunu göreceğiz.

10 Ağustos 1920 de 5 milletlerarası antlaşma imzalanır. Bunların ikisi konumuzu ilgilendirmez¹⁸. Öbür üçü şunlardır: 1) Sevr Antlaşması; 2) İngiltere, Fransa ve İtalya arasında, Osmanlı ülkesindeki nüfuz bölgelerini tespit eden Üç Taraflı Anlaşma (Accord Tripartite); 3) Bolşevik - Taşnak Antlaşması.

Burada bu son antlaşma üzerinde duracağız. Bunun Sevr Antlaşması ve Üç Taraflı Anlaşma ile aynı günde imza edilmiş olmasını sırf bir tesadüf eseri diye kabul etmek imkânsızdır. Hiç şüphesiz Batılılar kâğıt üzerinde olsun Ermenilere nice ihsanlarda bulunurlarken Rusya da onlara bir şeyler veriyor görünmek istemiştir. Böylelikle Bolşevikler bir yandan Ermenilerin gönlünü alıp Erivan hükümetinin yalnız Batılılarla işbirliği yapmasını önlemeyi, öbür yandan da Ermenilere çok taraftarlık gösteren Avrupa ve Amerika işçi sınıflarıyla sosyalist partilerine hoş görünmeyi düşünmüşlerdir. Özet olarak General Ali Fuat Cebesoy'un dediğinin aksine olarak Bolşevikler, o an için olsun, "Taşnak Ermenistan'ı... bir düşman telâkki" etmemişlerdir, bilâkis onu kendilerine dost kılmak istemişlerdir.

Bu Bolşevik - Taşnak antlaşmasının metni ve bu yüzden Bolşeviklerle Türk hükümeti arasında yapılmış olan uzun tartışmalar Dışişleri Bakanlığı arşivinde vardır. Ruslar bu antlaşma ile Taşnak Ermenistan'a birtakım ekonomik yardım vaadinde bulunduktan başka, hemen bütün ahalisi Türk olan Nahcivan eyaletini ona bıraktı-

¹⁸ Biri Yunanistan'ın Büyük Devletlerle imzaladığı, Yunanistan'daki azlıkların durumunu ilgilendirir, öbürü de Lehistan'la Büyük Devletler arasında imzalanmıştır.

yorlardı. Böylelikle Şahtahtı - Erivan - Culfa demiryolu da Ermenilerin eline düşüyordu, ve Bolşevik işgali altında bulunan Azerbaycan'la Türkiye arasına yeni bir mâni giriyordu. Bütün bunlara karşılık Bolşevikler Ermeniler'den Türkiye ile aralarında gidip gelmeyi sağlamalarını ve hiç olmazsa gidiş gelişi engellememelerini bile istemişlerdi.

Bu antlaşmayı öğrenince Türk hükûmetinin Bolşeviklerden ilk istediği yön, Ermenilerle anlaşarak veya savaşarak arada gidiş gelişin sağlanması olmuştur. Bolşevikler ise Batı dünyasının Ermenilere çok önem verip ilgi gösterdiğini söylemekle yetinmiş ve o sırada birşey yapamayacakları karşılığını vermişlerdir.

Asıl dikkate değer bir yön de şudur ki, bu Bolşevik - Taşnak antlaşması yapıldığı vakit Batı devletleri Batum'u boşaltmışlardı, dolayısıyla artık o sırada onların Kafkas'ta ciddi bir iş görmeleri ve askerî harekete geçmeleri tehlikesi ortadan kalkmış, hiç olmazsa çok azalmıştı. Buna göre, bu Ermeni antlaşması içinde, Rusların ancak şu üç yönü düşünmüş olduklarını kabul etmek gerekir: 1) Ermenilere iyilik eder ve onları korur görünmekle Batı dünyasında kendi lehlerinde propaganda yapabilmek; 2) Türkiye ile Bolşevikleşmiş Azerbaycan arasında büyütülmüş ve Nahcivan'dan geçen yolları da eline almış bir Ermenistan'ı bir duvar gibi bulundurmak; 3) az aşağıda göreceğiz, kendilerinin yaptıkları veya yapar gördükleri gibi bizim de Ermenistan'a toprak vermemizi istiyebilecek duruma gelmek.

Bu son yön şöyle gelişmiştir: Ermenistan'a asıl kendi ülkesinin üçte birinden büyük olan Nahcivan eyaletini hediye eden Bolşevikler, Türklerin de ona bağışlarda bulunmalarını istemişlerdir. Moskova'ya giden Türk murahhasları, hariciye vekili Bekir Sami ve İktisat (sonra Adliye) vekili Yusuf Kemal (Tengirşen) Beylerle Rus murahhasları uzun görüşmelerden sonra bir metin hazırlarlar (24 Ağustos 1920) ve Yusuf Kemal bunu Ankara'ya getirmek üzere az sonra yola çıkar.

Bundan bir gün önce Bekir Şami Beyle görüşen Rus dışişleri komiseri Çiçerin, Türkiye'nin de, Rusya'nın yaptığı gibi, Ermenilere Doğu Anadolu'da Van, Muş ve Bitlis bölgelerinde toprak ver-

mesini ister ve hazırlanan antlaşma ile ona bağlı yardımın ancak bu toprak bağışı yapılırsa gerçekleşeceğini söyler¹⁴.

Görüldüğü gibi, o devirde Türk - Bolşevik münasebetleri General Ali Fuat Cebesoy'un düşündüğü ve tasvir ettiğiinden büsbütün başka özde idi.

Çiçerin'in bu isteği ileri sürdüğü günlerde Büyük Millet Meclisi Hükümetinin durumu çok ağırdı. Biz Ankara'da Çiçerin'in anılan

¹⁴ General Ali Fuat Cebesoy bütün bu resmî muhabereleleri hatırlamıyabilir, ancak Bolşeviklerin bize karşı takındıkları Ermeni koruyuculuğu durumunun özel yollardan açığa vurulan belirtilerini olsun biliyordu, çünkü bu belirtilerden birini Vatan gazetesinde çıkmakta olan hâtıralarının ikinci kısmında anlatmıştır (Vatan 4 Mart 1954 — Hâtıra sayı 19). Az aşağıda göreceğimiz bu yön de gösteriyor ki, General Ali Fuat Cebesoy'un kitap biçiminde çıkmış olan Hâtıralarının ilk kısmında ileri sürülmüş olan *Bolşevik-Taşnak düşmanlığı* Kâzım Karabekir'in Ermenistan'la savaşmak istediği Mayıs - Haziran 1920 aylarında pek varit değildi ve ona güvenerek siyasa yürütmek yanlış olurdu.

Şöyle ki, General Ali Fuat Cebesoy, andığımız 19 sayılı hâtırasında eski bahriye nazırı Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal'e gönderdiği 11 Haziran 1920 günlü mektubun bazı kısımlarını almıştır. Orada şunlar da vardır :

"Onların (Rusların) fikrince Türkiye ile Rusya arasında katî bir ittifak muhedeşi imzalamak lâzımdır. Yalnız bir noktanın hallini lüzumlu görüyorlar. O da Ermenistan hududu meselesidir. Radek (Bolşevik ileri gelenlerindedir. 1937 "Temizleme"sinde Stalin tarafından 10 yıl hapse mahkûm ettirilecektir) diyor ki, Antanta'nın (Üçlü Anlaşma veya İtilâf-ı Müselles anlamındadır. Bu tâbir genel olarak İngiltere - Fransa - Rusya için kullanılırdı. Ancak burada İngiltere - Fransa-İtalya için kullanılmıştır) İngilizlerin tasallûtlarından kurtuluncaya kadar muvakkat bir Ermenistan yapalım. Bu suretle Avrupa'da bizim dostlarımız olan amele partisinin bize taarruz vesilesi bulmasını menetmiş oluruz. Ben bu mesele için hiçbir mütalâa dermeyan etmiyeceğim. Ancak Radek'in ifadelerinde şayan-ı iltifat ve tetkik pek çok siyasi noktalar mündemiç olduğuna kaniim. Göndereceğiniz sefirin bu babta sarîh ve katî bir talimatı haiz olması şarttır. Bu mesele hal olunduktan sonra Ruslar nihayete kadar bizimle beraber çalışmaya mecburdurlar. Hattâ yine Radek diyor ki, canım siz Ermeni meselesini halletmemiş olsanız da biz sizinle çalışmaya ve size yardım etmeye mecburuz. Ancak Ermeni meselesini hallederseniz yapacağımız yardımların kuvvet ve ehemmiyeti yüz misli artar."

Cemal Paşa'nın bu mektubu üzerinde kesin bir şey söyleyecek durumda olmakla birlikte, hatırimda kaldığına göre, anılan metup Temmuz sonlarında Ankara'ya varmıştı. O, özel bir vasıta (Cemal Paşa) kullanılarak Bolşevik partisinin tanınmış bir gazetecisinin gûya özel düşüncesini kapsıyordu, ancak resmî ağızların ifadelerini teyit etmesi bakımından önemli idi. Şunu da ekliyelim ki, Rusların bize yapmış oldukları yardımlar o günkü duruma göre küçümsenecek şeyler olmamakla birlikte, yüz misli ile ifade edilecek bir artış veya azalışa tahammülleri olacak çapta değillerdi.

sözleriyle Uşak'ın Yunan eline düşüşünü, yani Ege'deki düşmanın yaylada epeyce ilerleyip oraya yerleştiğini hemen aynı zamanda öğrenmiştik. Her yandan böyle sıkışık bir duruma düşüldüğü sırada Meclis ve hükümet çevrelerinde bazı zaaf ve korku belirtileri olmuş, ancak Mustafa Kemal, bizim Misak-ı Millî sınırlarından ve hele elimizde bulunan topraklardan fedakârlık edemeyeceğimizi metin bir dille söyleyerek bu işi kesin olarak önlemiştir. Telleşmelerin güçlüğü ve çok uzun sürmesi Bekir Sami Beyle haberleşmeyi uzattığından, Meclisin bu işteki kesin red kararı 21 Ekim 1920 de Bekir Sami Bey'e tellenebilmiştir. Meclisin aldığı durum üzerine o sıralarda Şark cephesi karargâhına gelmiş olan Rus büyük elçisi Budu Mdivani, Ermenilere Türkiye'den toprak vermek sorununun sırf bir yanlışlık eseri olduğunu söylemiştir.

Topraklarımızdan Ermenilere parçalar vermek yönünü reddettiğimiz vakit henüz Kars alınmamıştı ve yalnız Sarıkamış'ı kaybetmiş olan Ermeni ordusu pek sarsılmamış olarak karşımızda duruyordu. Bu metin karşılıktan sonra Kars'ı almamız Ruslar üzerinde başka bir tesir yapmıştır.

Hatırlarda olduğu gibi, Türk - Rus Dostluk Antlaşması birinci İnönü vuruşmasından (9 - 10 Ocak 1921) ve Millî hükümetin de davetli bulunduğu Londra Konferansından (21 Şubat - 12 Mart 1921) sonra *siyasal özde olan İngiliz-Rus ticaret antlaşmasıyla aynı günde, 16 Mart 1921 de imzalanacaktır. Eğer zaaf gösterilip Ağustos 1920 de Ruslarca ileri sürülen Ermenistan'a toprak verme işi kabul edilseydi ne olurdu? Bunu tahmine çalışacak değiliz.*

Red edilen bu Rus isteğinden epey sonra Ankara'ya gelmiş olan Rus büyük elçisi Budu Mdivani, iki İnönü vuruşmasının, Londra'ya çağırılmamızın ve bu durumun Rusya'da doğurmuş olduğu kaygıların tesiri altında olarak biteviye dostluk ve yakınlıktan bahsediyordu. Bir görüşmemiz sırasında Rusya'nın Ermenistan lehinde Doğu Anadolu'nun bir kısmını istemekle az kalsın bu münasebetleri onarılamiyacak biçimde bozmak üzere bulunmuş olduğunu kendisine hatırlattım. Mdivani şunları dedi: Siz Ermenilere bizim istediğimiz toprakları verdiniz mi? —Hayır— Buna rağmen dostluk antlaşması imza edilmedi ve yardım yapılmadı mı? —Evet—. Biz o vakit Batı dünyasında propagandalarımızı yürütebilmek için sizden Ermeniler lehinde toprak istedik, ve bu sayede propagandamızı

yürüttük. Siz de istenilen yerleri vermediğiniz için bir şey kaybetmiş olmadınız. Biz hiçbir vakit gerçekten o toprakları vermenizi düşünmedik ve istemedik.

Çok sonra 1934 yılında Mdivani ile olan bu görüşmeyi Atatürk'e anlattığım vakit o, şu yolda bir düşünce ileri sürmüştü: "Farz-ı muhal olarak biz bu yerleri Ermenilere verseydik ne olacaktı? Şimdi oraları Ermenistan'la birlikte Rusya'nın bir parçası olurdu ve Ruslar Ermenistan'ı istilâ için en sıkışık bir zamanımızı, meselâ Sakarya muharebesi sıralarını seçerlerdi". Esasen sırf propaganda için ileri sürülen bir istek bu kadar ciddiyet ve kesinlikle yapılmaz, işin esası az çok karşı tarafa duyurulur. Herhalde biz o sırada Ruslara uyaydık pek çok şey aleyhimize değiştirdi.

Yukarıda anlattığımız olayların bir kısmını ilk olarak 1934 te basılmış olan "Türkiye Devletinin Dış Siyaseti" adlı eserimizde daha çok özet olarak anmıştık. General Ali Fuat Cebesoy, adı geçen eserinde Mustafa Kemal'in bu yönleri tespit eden 14 Eylül 1336 (1920) günlü yazısını olduğu gibi koymuştur (s. 472 - 475). Orada Rusya'nın bize karşı aksi durumu, yurdumuz içindeki Bolşevik propagandası dahil, açıkça ve bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Buna rağmen General bu bilgilerle tamamiyle zıt olarak eserinin s. 484 ünde daha yukarıda andığımız Rusya'nın Ermenistanla savaşımızı hoş görebileceği gibi mütalâaları serdetmektedir.

Mustafa Kemal'in Karabekir'e çektiği, yukarıda görülen ı Haziran 1336 (1920) günlü telin "saniyen" diye başlayan kısmının sonundaki "...ve bu münasebetle içine düşeceğimiz vaziyette rücu imkânı kalmadığını gösterdikten sonra, Bolşeviklerden bilmukabele istihsal-i menafi imkânı kalmaz. Sadece onların muti esiri oluruz. Alman seferine de böyle girmiş olduğumuzu daima tahattur ediyoruz" sözlerinin ifade ettikleri siyaset, Kuvay-ı Milliye devrinde ve ondan da sonra hükümetin bir düsturu ve bir çok başarısının sırrı olmuştur.

Üzerinde durduğumuz Ermenistan'la savaş olayında biz, Kâzım Karabekir'in istediği gibi, Mayıs veya Haziran 1920 de, Batı devletlerinin birlikleri henüz Batum'da iken Ermenilere çatmış olsaydık ve bu birlikler Ermenilerle işbirliği yapsalardı, o vakit Bolşevikler Kafkasya'da iki tarafa fakat en çok bize her istediklerini kabul ettirebilecek bir hakem durumuna geçmiş olurlardı.

Mustafa Kemal'in demin andığımız 1 Haziran günlü telinin "salisen" diye başlayan kısmında, ayrıca bir yardım görülmezse Şark cephesindeki üç fırka ile Ermenilerin çabuk ezilmesinin ve bu kuvvetlerin yok edilebilecek ölçüde yakından kovalanmasının muhakkak olmadığı belirtilmektedir. Gerçi Ermeniler yalnız bu üç tümenle kesin olarak yenilmiş ve bırakışma ile barış dilemek zorunda kalmışlardır. Bundaki âmiller arasında, Ermeni başkomutanlığının Kars kalesinin ilerisinde, onun 600 topundan faydalanamayacağı bir yerde büyük bir vuruşmayı kabul etmesi, ondan sonra Türk ordusu bu kaleyi çevirmeye başlayınca oradaki Ermeni askerlerinin kaçışıp o koca kalenin bedavadan elimize düşmüş olması vardır. Mustafa Kemal ise bu gibi beklenilmesi makul olmayan iyi talihleri hesaba katarak önemli işlere girişecek bir adam değildi.

2. BATILI DEVLETLERİN KAFKAS SİYASASI VE BATUM'DAKİ İŞGAL KUVVETLERİ

Batı devletlerinin 1919 ve 1920 yıllarında Kafkas ve daha genel olarak Rus siyasasının birtakım bocalamalar geçirdiği bilinmektedir.¹⁵

Bu yıllarda savaş bakanı Çörçil başta olmak üzere bir kısım İngiliz bakanları Batılı bir ordunun yardımıyla Kolçak veya Denikin gibi Çarcı amiral ve generallerden birinin Moskova'yı kolaylıkla alıp oraya yerleşebileceğini iddia etmekte idirler. Onlar bu gibi generallerin başarısızlığını kısmen olsun onları desteklemekte gösterilen tereddütlere ve siyasal bocalamalara atfediyorlardı¹⁶.

İngiltere başbakanı Loyd Corc (Lloyd George) ise, tâ baştan, Bolşeviklerle şu veya bu biçimde anlaşmaya ve böylelikle onları Türklerden ve genel olarak Doğu uluslarından ayırmaya taraftar olmuştur.

Paris konferansı sırasında, 12 Ocak 1919 da, Mareşal Foş¹⁷ Almanlarla barışıp Bolşevikler aleyhine yürümeği önerdiği vakit,

¹⁵ Bu siyasa, İngiltere bakımından, en iyi, o sırada savaş bakanı olan Winston Churchill'in "La Crise Mondiale" c. IV ünden ve Rusya bakımından da eski dışişleri bakanı. P. Milioukof'un "La Politique Extérieure des Soviets" adlı eserinden takip edilebilir.

¹⁶ Bk. Churchill, anılan eser, s. 235 v.d.

¹⁷ Foch. savaşın son aylarında Batı cephesinde Fransız ve İngiliz ordularının fiilî başkomutanı.

önce Amerika Cumhurbaşkanı Vilson, sonra da Loyd Corc bunun aleyhinde bulunup Bolşeviklerle görüşme yolunu daha uygun bulmuşlardı ¹⁸.

İngiltere'nin ve az çok da öbür Batılı devletlerin Rus siyaseti bu iki kutup arasında bocalıyacaktır.

Kafkas işinde de durum aynıdır. 26 Ocak 1919 da İngiltere İmparatorluk genel kurmay başkanı Mareşal Vilson (c. II, s. 167) Batum - Bakû - Krasnovodsk - Merv çizgisi boyunca kuvvetli biçimde tutunmak düşüncesinde olduğunu ve bu yönü Çörçil'in Loyd Corc'a yazdığını ¹⁹, başbakanın ise bütün bu yerlerden hattâ İstanbul ve Suriye'den çekilmek istediğini açıklamaktadır.

Çarcı Amiral Kolçak'ın büyük başarılar gösterdiği ve Rusya'ya egemen olacağı sanıldığı 1919 ilkbaharında Batılı büyük devletler onu resmen tanımak için bir takım şartlar ileri sürmüşlerdi, bunların beşincisi şu idi ²⁰:

“Eğer bir yandan Rusya, öbür yandan Estonya, Lettonya, Litvanya, Kafkas ve Hazer, aşırı ülkeleri arasındaki münasebetlerin çözülme biçimi çabuk yapılacak bir anlaşma yolu ile elde edilemezse bu iş Cemiyet-i Akvam'la danışmakla ve onun yardımıyla elde edilecektir. Bu oluncaya kadar da Rusya hükümeti bu ülkeleri muhtar saymayı ve onların fiilî hükümetleriyle bağlaşıklık hükümetler arasında var olmuş olan münasebetleri tasvip etmeyi kabul eder.”

Bu madde Baltık ve Kafkas devletleriyle Türkistan'ın muhtarlık ve bağımsızlığının Ruslarca tanınmasını istemeye varıyordu ve Çörçil siyasetinin bir tecellisi sayılabilir.

Yine 1919 yılında Mayıs ayında, İngilizler Kafkas işgalini İtalyanlara devretmeyi düşünürler ve bir İtalyan deniz ve kara heyeti oraya doğru yola bile çıkar. Ancak Haziran ayında Roma'da işbaşına geçen Nitti hükümeti bu işten vazgeçer ²¹. Kafkas'ı boşaltıp İtalyanlara devretmek isteği de Loyd Corc siyasetinin bir tecellisi idi ve doğrudan doğruya İngiltere'ye yük olmadan Rusya ile Türkiye ve İran arasına bir İtalyan duvarı dikmek amacını güdüyordu.

¹⁸ Milioukof: “La Politique Extérieure des Soviets”, s. 47.

¹⁹ Field, - Marshal Sir Henry Wilson'un Sir C. E. Callwell tarafından toplanmış olan “*His Life and Diaries*” adlı, çoğu Mareşalin eliyle yazılmış notlarından ibaret olan hâtıratı.

²⁰ Bk. Churchill, *La Crise Mondiale*, c. IV, s. 238.

²¹ Bk. Milioukof: Anılan eser, s. 62 ve Sir Henry Wilson, c. II, s. 188, 193, 197.

Bu iki kutup arasında bocalama siyaseti daha uzun zaman sürecektir; Batılı Büyük devletlerin Temmuz 1920 de Batum'u boşaltmalarına kadar her an onların Kafkas bölgesinde olsun saldırgan siyasetlerinin tekrar canlanması ihtimali vardı. Hele bu siyaset, Avrupa ve Amerika'da mazlûm sayılan Ermenileri korumak gibi bir bahane bulunca bu işi daha kolaylıkla yapılabildi.

Batum'un Ermenistan işi bakımından önemini daha başka bir yönden ele alalım.

Batı dünyasında ve en çok İngiltere ile Amerika'da Ermenilerin korunulması yolunda âdeta halk kütlelerinin ruhlarına kadar sinmiş bir istek vardı ve bu, sık sık tepkiler gösteriyordu. Buna karşılık devlet adamlarının veya kamutayların çokluğu düşman bir Türkiye ile düşman bir Rusya arasına sıkışmış, toprak ve maden bakımından yoksul bir ülkeyi korunmanın güçlüğüne, bu işe girilirse de katlanılacak masrafı denkleştirecek bir kazanç elde edilemeyeceğini anlıyorlardı.

Yukarıda adı geçmiş olan Amerikalı General Harbord da Kafkas berisi ülkelerle birlikte Anadolu ve İstanbul üzerinde toptan bir manda alınmadan Amerika'nın yalnız Ermenistan mandasını kabul etmesi aleyhine rapor vermişti.

Batı dünyasının Ermenistan siyaseti de bu iki zıt istek ve düşünce arasında bocalamış ve 1920 yılı Temmuzunda İngiliz - Fransız ve İtalyan birlikleri Batum'dan çekilinceye kadar hangi düşüncenin üstün geleceği kesin olarak belli olmamıştır. Bu yolda ileride isabeti veya isabetsizliği görülebilecek tahminler yapılabildi, ancak yeni kurulmuş ve henüz kimse tarafından tanınmamış olan Türk Millî hükûmetinin mukadderatıyla bu gibi tahminlere dayanılarak oynanamazdı.

İngiltere'de Batum'u boşaltmak isteği gitgide kuvvet bulmakla birlikte, bu limandaki İngiliz işyer ve subaylarının bir çoğu bu boşaltmanın aleyhinde çalışıyorlardı; boşaltmayı önlemenin en iyi çaresi de hiç şüphesiz Batılı birlikler daha Batum'da iken bir Türk - Ermeni savaşının çıkmasıydı. Bu çıkar çıkmaz Batum behemahal Ermenilere yardım için bir üs olacak, oraya yeni yeni kuvvetler gelecek ve belki de Ermenistan'a yalnız silâh ve cephane ile değil, askerce de yardım edilecekti. Halbuki Batum bir kere boşaltıldıktan sonra onun yeniden işgali pek az muhtemeldi.

Mustafa Kemal'in yukarıda andığımız (s. 81) General Har-

bord'a verdiği andıçta İngiliz kışkırtmaları üzerinde durması (6 işaretli bök) bu gibi istek ve olaylarla ilgilidir.

Batum'un boşaltılıp boşaltılmaması konusunda İngiltere'de çarpışan cereyanları, İngiliz bakanlar kurulu ve bağlaşık devlet adamları toplantılarında söylenen sözlerden de anlıyabiliriz. İmparatorluk genel kurmay başkanı Mareşal Vilson'un notları bu konuda epey bilgi vermektedir. Kamutay'daki sorular ve basın yayınları da bu bilgileri bütünler.

Erzurum kongresi Misak-ı Milli'nin esaslarını vaz etmiş, bir hükümet nüvesi olabilecek olan bir Heyet-i Temsiliye seçmiş ve 7 Ağustos 1919 da dağılmıştı. Mustafa Kemal Erzurum'a geldikten sonra da oradaki silâh depolarından silâh ve cephanе alıp İstanbul'a veya Ermenistan'a taşımak İngilizler için imkânsız olmuştu.

İngiliz bakanları bu durumu 2 Eylül 1919 günlü toplantılarında incelerken söylenenleri Mareşal Vilson şöyle not etmiştir²² :

"Biz Kafkasya'yı boşalttıktan sonra Ermenistan'da yapılacak olan toptan öldürmeler üzerinde tartışdık. Körzon²³ orada bir tugay bırakmamıza taraftarlık etti. Milner²⁴ de öyle yaptı. Ancak Bonar Law²⁵, Montegü²⁶, Austen²⁷ ve ben buna karşın olduk. Ondan sonra Ermenistan'da toptan öldürmeleri durdurmak için Klemanso'nun²⁸ İskenderun'a 12.000 kişi gönderme önergesi üzerinde tartıştık. Körzon'la ben bu önergeyi inanılmayacak kadar hayalî (fantastic) diye vasıflandırdık. Ben anlattım ki bu iş 12.000 Fransızın yapabileceği bir askerî hareket değildir, İskenderun'dan Erzurum'a kadar demiryolundan faydalanarak veya yaya olarak 450 mil (700 Klm. kadar) yol vardır, ve hükümetçe (İngiliz hükümetince) kabul olunan şu önergeyi yaptım: Fransızların göndermek istediği 12.000 kişiyi kabul edelim, Batum'la demiryolunu onlara açalım, bütün taşıt imkânlarımızı verelim ve her bakımdan bu 12.000 kişinin Er-

²² Yukarıda anılan eser, c. II, s. 211.

²³ Dışişleri Bakanı Lord Curzon of Kedleston.

²⁴ Alfred Viscount Milner, sömürgeler bakanı.

²⁵ Andrew Bonar Law. Has Mühür Bakanı, Kamutay'da hükümet temsilcisi.

²⁶ Hindistan Bakanı Montagu.

²⁷ Austen Chamberlain, Maliye bakanı.

²⁸ Fransız başbakanı Georges Clemenceau.

zurum'a varmasını kolaylaştıralım²⁹. Bu kabul edildi, Kürzon da buna göre Balfur'a³⁰ tel çekecektir."

15 Ocak 1920 de Mareşal Vilson Paris'e çağırılır ve orada yapılan "Yüksek Meclis" in toplantısı dolayısıyla şunları yazar (c. II, s. 223) :

"Burada tam bir karmakarışıklık var. "Frok" lar³¹ bir hafta çalışmışlar ve bir iş görememişler. Şimdi Kürzon, Batum - Bakû çizgisini tutmak istiyor ve Montegü onu destekliyor. İstanbul için de bir karara varılmamış..."

Aynı toplantıda İngiltere birinci deniz lordu³², Denikin'in³³ Hazer denizindeki gemilerini ele geçirmek için İngiliz gemicilerinin gönderilmesini ileri sürer, çünkü artık tayfaların Denikin'e bağlılıklarına güvenilemez olmuştur. Ancak bunun yapılabilmesi Batum-Bakû yolunun güvenle elde tutulmasına bağlıdır. Mareşal Vilson bunun İngiliz askerlerince yapılmasına kesin olarak karşılık gösterir: bunun için, Kafkasya'da iki ve İstanbul'da da (yedek) bir tümen bulundurmamak gerekir, der. Ancak bir karara varılmaz. Loyd Corc da toplantıların birinde: eğer Lenin³⁴ kendi haline bırakılırsa ne Gürcistan'a, ne Azerbaycan'a, ne Lehistan'a ne de Romanya'ya çatmayacağını söyler. Mareşal Vilson ise tam aksini iddia eder.

19 Ocak 1920 toplantısı için aynı Mareşal şunları yazar (c. II, s. 224).

"Klemanso başkanlık ediyor³⁵, Loyd Corc, Walter Long³⁶

²⁹ İngilizlerce bunların Batum - Kars - Sarıkamış demiryolu üzerinden Erzurum'a gönderilmesi düşünülmüştür. Gerçektense Fransızların, bir bakımdan olsun istedikleri, o sırada Suriye ve Kilikya İngiliz işgali altında bulunduğundan ve bunlar oradan çekilmek üzere olduklarından, bu çekilişi çabuklaştırmak ve sağlamlaştırmak olmalıdır. İskenderun yolunu o yüzden ileri sürmüşlerdir.

³⁰ Arthur James 1. Earl Balfour, Has Meclis başkanı, Paris konferansında ikinci İngiliz murahhası.

³¹ "Frock". Mareşal Vilson "Conseil Suprême" üyelerine (barış işinde son söz sahibi olan bağlaşıklar arası yüksek meclis) bu lâkabı takmıştı. Elbise, çocuk entarisi gibi anlamları olduğu gibi bizim frak dediğimiz elbiseye de denir.

³² İngiliz donanmalarının genel başkomutanı Amiral Beatty.

³³ Batı devletlerinden yardım görerek Bolşeviklerle savaşıyor ve o sıralarda bozulmuş olan Çarcı Rus generali.

³⁴ Rusya'da komünistliği yerleştiren önder; o sırada Rus başbakanı.

³⁵ Fransız başbakanı Georges Clemenceau; bir gün sonra çekilecektir.

³⁶ Long (Walter Hume); o sırada deniz bakanı.

Winston³⁷, Beatty³⁸, Ben, Foş³⁹, Nitti⁴⁰ ve saire. Kafkas üzerinde konuştuk. Gürcistan ve Azerbaycan'ın silâhlendirilmesi üzerinde düşüncem soruldu. Hazer denizi egemenliği elimizde olmadıkça buna tamamiyle karşınım, bu egemenlik de iki tümenin kullanılmasına bağlı olduğundan, bu ise imkânsız bulunduğundan, anılan silâhlendirmaya karşınım dedim, çünkü eğer Denikin düşerse Bolşevikler herhalde Bakû'yu alırlar ve bütün silâhlar Bolşeviklere armağan edilmiş olur. Foş benimle oldu. Bunun üzerine "Froklar" Gürcü ve Azeri temsilcilerini çağırtdılar. . . Onlar da Loyd Corc'un düşüncesinin lehine ve Winston'unkinin aleyhine olarak bir Çarcı olan Denikin'den korktuklarını ve nefret ettiklerini söylediler.

"...Biz (asker ve denizci centilmenler) toplantıdan çıkarıldık ve "Froklar" Gürcü, Azerbaycan'lı ve Ermenileri silâhlendirmaya ve beslemeye karar verirler. Foş'la ben miktar üzerine mütalâamızı bildireceğiz."

Şubat 1920 de yine bu konu üzerinde İngiliz bakanları arasında tartışılır. 12 Şubatta Mareşal Vilson'un notlarında şunlar vardır (c. II, s. 221) :

"Loyd Corc'la birlikte Paris'te bulunan Körzon, Gürcistan'la Azerbaycan hakkında ve onları desteklemek gerektiği konusunda (Londra'ya) gülünç bir tel çekmiştir. Tam o sırada ben de Batum'daki tugayımızın geri alınması için yazmak üzere idim. Dışişleri bakanlığında bir toplantı oldu ve Hindistan'ın korunulması için bu ileri hatlarda durmamızın imkânsızlığını harita üzerinde açıkladım. Gösterdim ki Palestin - Musul - Burucird hattı, (tutulması) mümkün olan tek hattır ve siyasamızı ona uydurmalıyız. Paris'teki delilerin daha dün onları fiilî (de facto) hükûmetlerini tanımış olmalarına rağmen Gürcistan ve Azerbaycan'ın Bolşevikleşecekleri tamamiyle doğrudur. Körzon'un, savaş bakanlığı ile danışmadan İran'la az önce yaptığı anlaşmaya rağmen bu ülkeden çıkacağımız da doğrudur. Bütün bunlar komitece⁴¹ kabul edilip Körzon'a tellendi. (Bu

³⁷ Winston Churchill; o sırada savaş bakanı.

³⁸ Beatty (Amiral David); birinci deniz Lordu.

³⁹ Fransız mareşali ve bağlaşık orduları başkomutanı Foch.

⁴⁰ İtalyan başbakanı.

⁴¹ İngiliz bakanlar kurulunun bir kısım üyeleriyle ordu ve donanma başındakileri kapsayan "Savaş Komitesi".

iki telimiz, Körzon'a ve Paris'te bulunan "Froklar"a, üzerinde düşünülecek bir konu verecektir."

16 Mart 1920 de İngiltere, bilinen şartlar altında İstanbul'u resmen de işgale kalkıştığı sırada Batum'daki birliklerinin çoğunu oradan çeker ve bir tugay yerine orada yalnız iki tabur bırakır. Onun çektiği kuvvetler yerine Fransız ve İtalyanlar oraya kuvvet gönderirler, yani Batum'daki Batılı kuvvetler pek azalmış olmaz.

Nisan 1920 sonlarında Batılı devletler San-Remo'da toplandıkları sırada Osmanlı işini de kâğıt üzerinde bir sonuca bağlarlar. Orada Ermenistan'a kuvvet göndermemeğe, ancak Ermenileri silâhlandırmaya karar verilir. Mareşal Vilson 20 Nisan toplantısı için sunuları yazar (c. II, s. 233) :

"Konu: Türkiye. Nitti açtı ve Loyd Corc dedi ki, bu sabah üç devletten hiçbirinin Ermenistan'a bir tabur bile göndermemelerine, Türklerle savaşmaları için Ermenilerin silâhlandırılmasına karar verilmiştir; eğer Ermeni dâvası haklı ise ve eğer Ermeniler yeter güçte iseler kazanacaklardır; eğer değilse kurtarılmaya değmezler (Worh saving) — [Not —Artık burada azlıkların korunulması, küçük devletlerin, ulusların kendi mukadderatını tâyin etmek hakkı, Türklerin insaniyetsizliği (brutality), Müslümanlarca toptan öldürülen zavallı Hıristiyanlar hiç anılmamıştır]. Kötü bir alay olan (cynical) bu itirafa Milleran⁴² da katıldı...

"Körzon, eğer meselâ şimdi Türklerin elinde olan Erzurum, onu ele geçirmekten tamamiyle âciz bulunan Ermenilere verilirse, veya Ermenistan'a denize bir çıkış verilir ve bunu filen sağlayacak durumda değilse, Türkiye ile Ermenistan sınırları nasıl çizilebilir diyerek sağduyu ile konuştu. Ben (Mareşal Vilson) kendisi silâhsız olan bir Ermenistan'ın tamamiyle silâhlanmış bir Türkiye ve yeniden silâhlanmış bir Azerbaycan karşısında nasıl durabilir? diye sordum. Bu gibi sorular "Froklar"a fazla geldiğinden Nitti toplantıyı kapattı. Foş ve ben kolkola tepeden aşağı indik; bu toplantının şimdiye kadar yapılmış olanların en acınılacağı olduğunda düşünce birliğinde bulunduk. Mareşal'in ⁴³ dediği gibi, "iki paralık politika" utanılacak bir gösteri oldu."

⁴² Yeni Fransız başbakanı Alexandre Millerand.

⁴³ Mareşal Foch'un sözü: "La politique à deux sous".

Yine San - Remo'da yapılan 22 Nisan toplantısında Batum'daki iki İngiliz tarburunun çekilip çekilmemesi üzerinde uzun tartışılır. Foş, Vilson ve Badoglio'nun ⁴⁴ orada iki tümen bulundurmak gerektiğini ileri sürmeleri üzerine siyasal kimseler duruksarlar.

23 Nisan toplantısında konuşulanları Mareşal Vilson şöyle anlatır (c. II, s. 255).

“Erzurum'un Ermenilere verilip verilmeyeceği konusu bütün bir toplantıyı aldı. Biz askerler Ermenilerin orayı hem almaktan hem de alıkoymaktan âciz olduklarını söyleyerek aleyhte bulunduk. Bunun üzerine Batum için iki tümene ait kâğıdımızı ortaya koyup tartışmayı açtık; bu, Körzon ve Bertölo ⁴⁵ için tam bir nakavt (knock-out) oldu. O gün daha sonra “Froklar” yeniden Batum konusu üzerinde tartışır ve şu akıllıca sonuca varırlar: Miln ⁴⁶ ve dö Robek'e ⁴⁷ uygun gördükleri anda oradan çekilmek iznini vermek. Ben derhal bunu Miln'e telledim.

“Öğle üzeri “Froklar” Erzurum hakkında şahane bir vuruşmaya (battle - royal) giriştiler ve bu ertesi sabah yeniden başlamak üzere akşam 7 de durduruldu...”

Ertesi günkü 24 Nisan toplantısı için Mareşal şunları yazar (c. II, s. 235) :

“Bu sabah “Froklar” Erzurum hakkında hiçbir anlaşmaya varmaya muktedir olmadıkları için Milleran'ın önermesi üzerine işi Başkan Vilson'a ⁴⁸ sunmayı kabul ettiler. Bunun daha birkaç hafta kaybetmek gibi değer biçilmez bir faydası vardır. Bundan başka büyük dostları Başkana ⁴⁹ koltuk vermiş olmayı (kazanmayı=carting) kuvvetle umuyorlar. Benim inanıma göre o, bu görevi kabul edecek, Erzurum'u Ermenilere verecek ve onların bu kenti almaları ve korunulmaları için “Froklar”a buyrukta bulunacaktır.”

⁴⁴ İtalyan Generali sonra Mareşali Badoglio .

⁴⁵ Philippe Berthelot, Fransa dışişleri Bakanlığında genel sekreter. Türk düşmanı diye tanınmıştı. Loyd Corc'dan gördüğü ailevî bir iyilik onu ayrıca İngiliz başbakanının minnetarı ve pek çok işte yardımcı kılmıştır.

⁴⁶ General Sir George Milne, İstanbul'da İngiliz komutanı. Karadeniz ve Kafkas'taki İngiliz kuvvetleri de ona tabi idi.

⁴⁷ Amiral de Robeck. İstanbul'da İngiliz komiseri. 18 Mart 1915 de Çanakale'de yenilen amiral.

⁴⁸ Amerika Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson.

⁴⁹ Amerika Cumhurbaşkanına.

Ancak gerekli bulunca Batum'dan çekilmek yetkisinin General Miln'le Amiral Dö Robek'e verilmesinden birkaç gün sonra bu yetki onlardan geri alınır, Mayıs 1920 başlarında toplanan bir İngiliz bakanlar kurulu için Mareşal Vilson şunları not etmiştir (c. II, s. 236):

“Körzon beni tiksindiren uzun boylu saçmalardan sonra iki taburumuzun şimdilik orada (Batum'da) kalmalarına hükûmeti razı etti. Vinston (Çörçil) mücadele etmedi. Ben ettim, ancak yenildim (overruled).”

Bu yoldaki mücadele devam ededurur. 17 Haziran 1920 de bir bakanlar toplantısında iş yeniden konuşulur, General Miln'ın Batum'daki kuvveti geri çekmek isteğine rağmen hükûmet buna razı olmaz (Mareşal Vilson, c. II, s. 244).

Batum, Kafkas ve Doğu Anadolu durum ve olaylarının İngiltere hükûmetince nasıl görüldüğünü ve ele alındığını içeriden belirten İngiliz genel kurmay başkanının notlarını yukarıda andık. Daha önce de dediğimiz gibi, Batum'daki İngiliz kuvvetinin bir kısmı Mart 1920 başında İstanbul'un aynı ayın 16 sında yapılacak olan işgali için oradan alınması dolayısıyla bu kuvvet iki tabura inmişti. Ancak orada Fransız ve İtalyan birlikleri de vardı ve bunların tümü hatırı sayılır bir kuvvetti. İngilizler Batum'dan çekilince öbür iki devlet de çekileceklerdi. Merkezde ve üst kademelerde bulunan komutanların bir an önce Batum'dan çekilmek istemeleri oradaki kuvveti bir Bolşevik saldırısına dayanabilecek güçte saymadıklarındandı. Asker olmayan ve Batum'da kalınılmasını isteyen bakanların çoğu ise iki türlü düşüncenin tesiri altındaydılar: 1) Kafkasya'da bulundurulacak bir kuvvet Hindistan'a ve İran'a saldıracak bir orduyu yandan tehdit eder, bu iki ülkeyi böylelikle korur ve Bolşevikler Batum'daki kuvvete çatmadan İran'la Hindistan'ı tehdit edemezler; 2) Batum'da kuvvet bulundurmamak Kafkas ve Doğu Anadolu işlerine karışmak ve onlar üzerinde tesirde bulunmak imkânını verir ve bu arada Gürcistan'la Ermenistan'ın bağımsızlığını korumaya yardım eder.

Bir çok İngiliz devlet adamı da bunun için veya bu bahane ile Batum'da kalmak istiyorlardı. Onlara göre eğer Türkler, Ermenilere saldırırlarsa İngiltere, Avrupa ve Amerika halk efkârında hasıl olacak olan tepki, Batum'da üç büyük devletin birlikleri bulundukça, savaş gereçleri göndererek ve hattâ asker yolluyarak Ermenistan'ın

yardıma gidilmesini mecburi kılar ve o sayede Kafkasya'yı boşaltmamak isteği "emperyalist" düşüncelere değil, bütün Batı dünyasının vicdanına uymak isteğine hamledilebilir.

İngiltere'de bu iş üzerinde ayrıca iki düşünce çarpışmaktaydı. Askerler: pek güzel, Batum'da kalalım, ancak bunun için iki tümen ister, yoksa oradan çekilmeliyiz, diyorlardı. Tutumsal durum ve ordunun terhis edilmiş bulunması dolayısıyla bu kadara gitmek istemeyenler ise Bolşevikler Ermenistan'ı ele geçirmedikçe Batum'da nispeten ufak Batı birlikleri tehlikede bulunamaz ve dolayısıyla orada kalmakta fayda vardır, diyorlardı.

Öbür yandan San - Remo toplantısında (20 Nisan günlü toplantı Bk. yukarıda s. 106) Erzurum'un Ermenistan'a katılıp katılmaması sorumunda bu devlete yardım etmemek sorumu, bu yeni devletin Erzurum'u ve Doğu Anadolu'yu fethetmesine yardımda bulunmamakla ilgili olup, Ermenistan'ın Türklerce ezilmesi şıkkı o sırada bahis konusu değildi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Mustafa Kemal için de Batum'da Batı devletleri askerlerinin bulunması, bir Türk - Ermeni savaşında Avrupa ve Amerika'da aleyhimize yapılacak şiddetli propagandalar yüzünden Ermenilere yardımı sağlayabilecek bir olaydı. Bir kere de bu yola girildi miydi, Batum'a yeniden daha bir takım Batılı birliklerinin gönderilmesi yönü gözönünde bulundurulması gereken bir tehlike idi.

İngiltere hükûmetini kendi komutanlarına rağmen Batum'da asker tutmaya sevkeden âmillerden biri de, demin andığımız Avrupa ve Amerika halk efkârı idi. Bugünkü günde o devirde bu ülkelerde Ermenilere karşı beslenen ilgi ve teveccühün derecesini anlamak güçtür, ancak o vakit bu duygular çok şiddetli idi.

Kafkasların boşaltılması söylentileri ortaya çıktıkça bir çok yazı, söylev ve Kamutay'da sözlü sorular yolu ile İngiliz hükûmetine Ermenileri kendi hallerine bırakmamak gerektiği hatırlatıyordu ⁵⁰.

Hattâ İngiltere'de ve Cemiyet-i Akvam çevrelerinde çok nüfuzlu olan Lord Robert Sesil ⁵¹ eğer hükûmetin hem Denikin,

⁵⁰ Firuz Kâzım-zade'nin "*The Struggle for Transcaucasia*" adlı eserinde (s. 259) bu yolda bazı örnekler vardır.

⁵¹ Edgar Algernon Robert Cecil of Chelwood. Paris'te bağlaşıklararası Yüksek ekonomik meclis başkanı olup Amerika Cumhurbaşkanı Wilson ile birlikte Cemiyet-i Akvam anayasasını (Covenant) hazırlamıştı. (İngiliz kamutayı tutanaklarına göre F. Kâzım-zade, s. 259).

hem de Ermenistan'a yardım edecek parası yoksa önce Ermenilere yardım etmesi gerektiğini Kamutayda ileri sürmüştü.

Yukarıdaki yazılar Ermenistan savaşına Mayıs veya Haziran 1920 de girişmenin neden Batı büyük devletlerinin durumu bakımından doğru olmadığını anlatır. Batum'da Batılı devletlerin birlikleri buldukça Ermenilerle başbaşa savaşabilmek ihtimalimiz çok azdı.

İleride göreceğimiz gibi, Amerika âyanı 1 Haziran 1920 de Amerika'nın Ermenistan mandasını kabul etmesine karşın oy verir.

Batılılar da Temmuz 1920 de, Lehistan yüzünden Bolşeviklerle aralarında çıkan çetin durum üzerine Batum'u boşaltacaklardır. Ancak ondan sonradır ki bir Batı saldırısı ve Ermenilerin Batılılarca kuvvetle desteklenmesi ihtimali çok zayıflamış sayılabildi.

Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e çektiği yukarıda görülen 6 Mayıs 1920 günlü telinde Batı devletlerinin hattâ Amerika'lıların bir saldırısından bahsedilmesi, Temmuz 1920 sonlarına kadar var olmuş olan andığımız durumlar yüzündendir. Trabzon'a bir İngiliz asker çıkarması ise gözönünde tutulabilecek stratejik ihtimallerden biri idi.

3. İNGİLİZ - RUS MÜNASEBETLERİ

Kâzım Karabekir'in Ermenistan'la savaşmak istediği Mayıs ve Haziran 1920 aylarında İngiliz - Rus münasebetleri bize pek güven verecek özde değildi ve İngilizlere karşı Rusları, mânevi bakımdan olsun, behemehal yanımızda bulacağımızdan emin olamazdık. General Ali Fuat Cebesoy'un yazdığı gibi (s. 484): "O tarihlerde emperyalistlere karşı istiklâlini kurtarmak için harp eden bir milletin Bolşeviklerin tabii müttefiki olması lâzım gelirdi" iddiası yalnızca nazari idi.

31 Mayıs 1920 de Londra'ya Krassin'in başkanlığında bir Bolşevik heyeti varmıştı. Onunla İngilizler arasında sözde ekonomik görüşmeler yapıyordu, ancak bunlar pek çabuk siyasal bir öz almışlardı. Siyasal bakımdan Loyd Corc Bolşeviklerden şunları istiyordu: İngiltere ile onun Asya'daki menfaatleri aleyhine propagandadan ve bunlara karışmaktan vazgeçilmesi, (bu işte Anadolu'yu da içine alan Küçük Asya, Afganistan, Hindistan ve İran ayrıca anılıyordu), Batum'daki İngiliz birliklerine ve Gürcistan'ın Menşevik hükûmetine

güçlük çıkarılmaması, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin desteklenilmemesi v.s.

1 Temmuzda İngiltere bu sorumlularla ve ekonomik sorumlulara dair Rusya'ya bir ultiimat verir ve Rus başmurahtası bunları alıp Moskova'ya gider.

7 Temmuzda Lenin bu İngiliz şartlarını pek belirsiz biçimde ve ilke bakımından kabul eder, ancak o sırada Leh ordusu Bolşevikler tarafından yenilmiş, Lehistan, Rus istilâsına uğramış ve Batılılardan kendisini korumalarını istemişti (10 Temmuz). Bunun üzerine İngiltere başta, Batılı büyük devletler Rusya'ya karşı durum alırlar ve İngiliz - Rus görüşmeleri yeni bir safhaya girer.

24 Temmuzda Çiçerin⁵² Rusya ile Batılı büyük devletler arasında eşitlik ilkesine göre barış görüşmelerine başlanılmasını önerir. 26 Temmuzda Loyd Corc bunu memnunlukla karşıladığını bildirir ve Krassin'den başka siyasal görüşmeleri idare edecek olan Kamenev'in de Londra'ya gelmesine izin verir⁵³.

Ancak Fransa her şeyden ve Bolşeviklerle genel barış yapmaktan önce Lehistan'ı korumak ve kurtarmak gerektiği yönünde ayak direr. Bunun üzerine 29 Temmuzda iş Moskova'ya böylece bildirilir ve Rusya, kendisine komşu olan devletlerle Lehistan'ın katılacakları bir konferansa çağırılır.

Bu buhranlı ve gergin hava içinde Batılılar, Batum'daki kuvvetlerini geri almışlardır.

29 Temmuz günlü notaya karşılık gelmediğinden ve Bolşevikler Lehistan'da durmadan ilerlediklerinden 3, Ağustos'ta Loyd Corc Moskova'ya yeni bir nota göndererek bu durumun Batılı büyük devletleri Lehistan'ın yardımına gitmek zorunda bıraktığını söyler ve bazı savaş tedbirleri almaya koyulur.

Londra'daki Bolşevik heyeti ise, el altından İngiltere iç işlerine alabildiğine karışmakta idi. O, işçi topluluklarına, bazı siyasal çev-

⁵² Rus dışişleri komiseri (bakanı).

⁵³ Krassin, Bolşevikliği daha çok sözde kalan ve komünistliğin kahramanlık devri sayılan daha o devirde bile, Londra'da kızlariyle birlikte herhangi bir İngiliz zengininin sürebileceği debdebeli hayatı süren bir yüksek mühendisti. O sırada bolşeviklik İngiltere'de aforozu uğramış bir durumda bulunduğu için kuşku uyandırmamak düşüncesiyle o gönderilmiş olmalıdır. Kamenev ise "klâsik" Bolşeviklerdendi ve İngiliz - Rus siyasal görüşmelerini yönetmek, aynı zamanda da el altından İngiltere'de fitne çıkarmak görevi ona verilmişti.

relere ve gazetelere kısmen propaganda yaparak, kısmen de para dağıtarak Loyd Corc'un Bolşeviklerce savaşçı sayılan siyasası aleyhine İngiltere'de kuvvetli cereyanlar yaratır. Lehistan'la yapılan görüşmelerde de Ruslarca bu devlete kabul ettirmek istenilen bazı ağır şartlar İngiltere ve Batı devletlerinden gizlenilir.

Ağustosun ikinci yarısında ise Lehler Varşova'yı tehdit eden Rus ordusunu bozup Bolşevikleri bir bırakışma dilemek zorunda bırakırlar.

Bütün bu olayların sonucu olarak Eylül 1920 de Rus murahhası Kamenev'e İngiltere'den ayrılması gerektiği ve geri gelmek isterse kendisinin bir daha kabul edilemeyeceği bildirilir, yani o âdeta kovulur.

Temmuz ayında Batum'daki Batılı devletler kuvvetlerinin geri alınması, Eylülde İngiliz - Rus görüşmelerinin kavgalı biçimde kesilmesi ve Rus heyetinin Londra'dan kovulması, Türkiye ve Ermenistan'ın başbaşa savaşabilmeleri ve arkası gelmeyen Ermeni tahrıklarına karşı konulması için Türkiye bakımından en uygun durum ve havayı yaratmış olur ve savaş Eylül 1920 de başlar.

Her işte bir "eşref saat" vardır. Ancak onu münecim ve falcılar değil, devlet adamı ve komutanlar tâyin ederler; bu işte de öyle olmuştur. Savaşa öyle bir anda girişilmiştir ki kimse ona karışacak ve hareketimizi önleyecek durumda değildi. Kasım ayında İngiliz - Rus görüşmeleri yeniden başlamadan ve her iki yan için birbirinden aşırı korkmadan Doğu işlerine dönmek ihtimali doğmadan önce, Sarıkamış, Kars ve Gümrü alınmış, Ermeni ordusu da savaşamayacak bir duruma getirilmiş bulunur.

Ermenistan'a karşı girişilen savaş gerçekten bizim bir savunma savaşımızdı; ancak görünüşte bir saldırı savaşı sayılabilirdi ve dünyaca öyle görülmüştür. Bu yüzden onu çabuk, pürüzsüz, Batılılarca ona karışmak eynlikleri maddileşmeden, Rusların da sıkışık durumları düzelmeden bitirmemiz gerekiyordu. Ona, Batı ülkelerindeki halk efkârı başka yönlerde serbest iken girişseydik, gerek Batum'daki büyük devlet kuvvetleri, gerekse Bolşevikler işe, onu uzatacak kadar olsun, karışabilselerdi, Batı'da doğacak birtakım coşkunluklar yüzünden başımıza neler geleceğini tahmin etmek güçtü. Mustafa Kemal bu gibi pürüzlü ve tehlikeli işlere —onlarsız davranmak mümkünken— girişecek adam değildi ve "eşref saati,,bekledi. O, Avrupa ve Ameri-

ka'da olan bitenleri kısmen öğreniyor, kısmen de seziyordu. Mayıs veya Haziran ayında Ermenistan'la savaşmak isteyen Kâzım Karabekir ise aynı durumda değildi. O, yalnız o andaki Ermenistan durumu ile kendi ordusunun durumunu gözönünde tutuyordu.

4. AMERİKA'NIN ERMENİSTAN MANDASI

Türlü düşüncelerle Avrupa büyük devletleri İstanbul'la Boğazların ve ayrıca da "Ermenistan" dedikleri asıl Ermenistan'la Doğu Anadolu'nun mandasını Amerika'ya önermişlerdi. Cumhurbaşkanı Vilson daha 27 Haziran 1919 da İstanbul ve Boğazlar mandasını kabul edemeyeceğini açıklamıştı. 1920 yılının gidişinden "Ermenistan" mandasının da Amerika'ca kabul edilmeyeceği seziliyordu, ancak tahmin üzerine kesin bir karar vermek doğru olamayacağı gibi, yukarıda sıraladığımız başka unsurlar da bu yolda acele etmemeyi gerektiriyordu. Batum'daki büyük devletlerin kuvvetleri, kısmen Amerika'nın bu yoldaki kararını bekledikleri gibi, Türk hükûmetinin de bunu beklemesi doğru idi. Amerika henüz mandayı reddetmeden çıkacak bir Türk - Ermeni savaşı birtakım Ermeni dostlarının propagandası sonucunda Amerika'yı bizim için hiç de hoş olmayacak tedbirler almaya sevk edebilirdi.

Amerika'da Ermeni Ulusal Birliği bu mandanın şu yönleri sağlamasını ⁵⁴ istiyordu: 1) Ermenistan'a müşavirler göndererek yardım edilmesi; 2) Kısa bir süre orada kalmak ve halkı yatıştırıp ona güven vermek için 2 ilâ 4 Amerikan alayının gönderilmesi; 3) 150.000 Ermeninin Ermenistan'a göçmesi için yardımda bulunulması; 4) 300.000 öksüzün yetişmesine yardım edilmesi, 5) kalkınma işine yardımda bulunulması.

24 Mayıs 1920 de Cumhurbaşkanı Vilson, Ermenistan mandasının Amerika'ca kabulü için Âyan'a başvurur ve 1 Haziranda Âyan 23 e karşı 52 oyla icra kuvvetine bu yetkiyi veremeyeceği karşılığında bulunur.

Demin de dediğimiz gibi, Mayısta Ermenistan'a açılacak bir savaş çok tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Amerika Âyanı'nın bu

⁵⁴ The Armenian National Union of America, Should America accept Mandate for Armenia? New York, 1919, s. 12 F. Kâzım-zade, The Struggle for Transcaucasia s. 261 den naklen.

kararı birkaç gün sonra Ankara'da duyulmuş, ancak fiilî bir abluka içinde bulunduğu için onun gerçeklik derecesi ve şümulü Yunan saldırılarının başlamasından az önce öğrenilebilmişti.

* * *

Ermenistan seferi hakkında, genel durumu aydınlatmak için su özeti yapmayı gerekli bulduk.

Nisan 1920 de :

- a) Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılır.
- b) Bir çok yerde ayaklanma olmaktadır.
- c) Güneyde Fransızlara karşı başarılar elde edilmektedir.

Mayıs 1920 de :

- a) Ankara'da Millî hükûmet resmen kurulur.
- b) Fransızlara karşı başarılar devam eder ve onlarla bir bırakışma yapılır.
- c) General Kâzım Karabekir Ermenistan'a karşı savaş ilân edilmesini ister.
- d) İngiliz, Fransız ve İtalyanlar henüz Batum'dadırlar.
- e) Bir Rus Bolşevik heyeti Londra'ya varıp İngiltere ile Rusya arasında görüşmeler başlar.
- f) Amerika Cumhurbaşkanı Ermenistan mandasının kabulünü Âyan'a önerir.

Haziran 1920 de :

- a) Amerikan Âyan'ı Ermenistan mandasını red eder.
- b) Doğu illerinde Ermenistan'a karşı muvakkat seferberlik başlar.
- c) Fransızların Zonguldak'ı işgal etmeleri üzerine aradaki bırakışma bozulur.
- d) Londra'ya ekonomik görüşmelerde bulunmak için gelen Rus heyetiyle siyasi görüşmelere girişilir.
- e) Yunan taarruzu başlar, Balıkesir düşer.

Temmuz 1920 de :

- a) Yunan taarruzu devam eder, Bandırma, Kirmasti, Gönen, Bursa, Tekirdağ, Edirne düşer.
- b) Bolşeviklerin Lehistan'a karşı başarılı saldırıları dolayısıyla İngiltere ile Rusya arasında gerginlik başgösterir.
- c) İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleri Batum'dan çekilirler.

Ağustos 1920 de :

- a) Rus - Ermeni antlaşması yapılır, Bolşevikler Nahcivan'ı Ermenilere verir ve bizimle hem Azerbeycan hem de kendileri arasına yeni bir sed sokarlar.
- b) Bolşevikler Türkiye'ye yardımı Van, Muş ve Bitlis illerinden Ermenilere yer verilmesi şartına bağlarlar.
- c) Uşak düşer, Yunan saldırıları durgunlaşır.
- d) Leh'lerin Bolşevikleri yenmesi Londra'da İngiliz - Rus görüşmelerinde Bolşeviklerin mevkiini zaafa uğratur.

Eylül 1920 de :

- a) Rus heyeti Londra'dan hakaretle kovulur.
- b) Yunan saldırıları durmuştur.
- c) Türk - Ermeni savaşı başlar.

Ekim 1920 de :

- a) Doğu illerimizden hiçbir parçanın Ermenilere verilmeyeceği Rusya'ya bildirilir.
- b) Kars alınır.

Kasım 1920 de :

- a) Gümrü alınır.
 - b) Ermenilerde bize karşı koyma imkânı kalmamıştır, bırakışma yapılır.
 - c) Londra'da İngiliz - Rus görüşmeleri yeniden başlar.
-

